

فصلنامه اقتصاد فضا و توسعه روستایی، سال نهم، شماره چهارم (پیاپی ۳۴)، زمستان ۱۳۹۹

شاپای چاپی ۲۱۳۱-۲۳۲۲ شاپای الکترونیکی ۴۷۶X-۲۵۸۸

<http://serd.khu.ac.ir>

صفحات ۱۹۳-۲۱۶

تحلیل عوامل موثر بر کاهش فقر در نواحی روستایی شهرستان میاندوآب

میرستار صدر موسوی: استاد جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران.
محسن آقایی‌هیر: استادیار جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران.
محمد ولایی*؛ دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، مدرس دانشگاه تبریز، تبریز، ایران.

پذیرش نهایی: ۱۳۹۹/۰۳/۱۸

دریافت مقاله: ۱۳۹۸/۰۴/۱۷

چکیده

فقر قدمتی به طول تاریخ بشر داشته و به‌عنوان یکی از مهم‌ترین آسیب‌های اجتماعی، اقتصادی و جغرافیائی شناخته می‌شود. بین فقر و زندگی روستایی ضریب ارتباط زیادی وجود دارد، زیرا بیش از سه‌چهارم فقرا در مناطق روستایی زندگی می‌کنند. به‌همین جهت بررسی راهکارهای کاهش فقر با تأکید بر متنوع‌سازی اقتصاد روستایی در شهرستان میاندوآب می‌باشد، تحقیق حاضر بررسی راهکارهای کاهش فقر با تأکید بر متنوع‌سازی اقتصاد روستایی در شهرستان میاندوآب می‌باشد، که از لحاظ هدف کاربردی و از نظر روش توصیفی-تحلیلی است. جهت جمع‌آوری داده‌ها و اطلاعات از مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای استفاده گردید. این تحقیق به‌دو بخش کمی و کیفی تقسیم می‌شود که در قسمت کیفی با انجام ۲۴ مصاحبه نیمه ساختاریافته اشباع نظری حاصل شد و در قسمت کمی نیز ۱۲۰ نفر به‌عنوان نمونه انتخاب شدند. سطح پایایی پرسشنامه تحقیق با استفاده از روش آلفای کرونباخ ۰/۷۰۱ به‌دست آمد که بیانگر قابلیت اعتماد آن می‌باشد. برای انتخاب نمونه آماری از روش‌های هدفمند (گلوله‌برفی و روش متواتر نظری) استفاده گردید. جهت تجزیه و تحلیل اطلاعات از نظریه مبنایی (روش زمینه‌ای) رگرسیون، تحلیل مسیر و نمودار اثر بهره گرفته شد. نتایج نشان داد، مهم‌ترین راهکارهای کاهش فقر در این محدوده عبارت‌اند از: اعطای اعتبارت خرد، بیمه و حمایت مالی دولت، تنوع‌بخشی اقتصاد روستایی و غیره. همچنین نتایج تحلیل‌های کمی نشان داد، شاخص تنوع‌بخشی غیرکشاورزی (غیرزراعی) با مقدار تأثیر ۰/۸۲۶ در رتبه اول اهمیت و شاخص بهبود زیرساخت‌های تولیدی و رفاهی با مقدار تأثیر ۰/۴۵۱ در رتبه دوم اهمیت به ترتیب بیشترین میزان تأثیر را در کاهش میزان فقر روستایی در محدوده مورد مطالعه داشته‌اند و تنوع‌بخشی از طریق تحریک بخش‌های درآمدی (کشاورزی، صنعت، گردشگری و خدمات) موجب کاهش فقر روستایی می‌شود.

واژگان کلیدی: فقر روستایی، اقتصاد روستایی، اقتصاد غیر زراعی، تنوع‌بخشی فعالیت‌های اقتصادی، میاندوآب.

* valaei1365@gmail.com

(۱) مقدمه

امروزه بیشتر کشورهای در حال توسعه جهان با محرومیت شدید و مزمن دست به گریبان بوده و بیش از ۱/۲ میلیارد نفر در جهان مبتلا به فقر هستند که اکثریت آن‌ها در نواحی روستایی همین کشورها زندگی می‌کنند و از آن میان، ۷۹۵ میلیون نفر از سوء تغذیه شدید رنج می‌برند (FAO, 2015: 8). در غالب کشورهای در حال توسعه، واژه «فقر» با واژگان «روستا» و «کشاورزی» قرابت زیادی پیدا کرده، به گونه‌ای که در این کشورها، روستا و کشاورزی، تداعی گر فقر و محرومیت می‌باشند (خالدی و حقیقت‌نژاد، ۱۳۹۱: ۵۸) و کسانی که در این نواحی زندگی می‌کنند، منزوی و پراکنده بوده و به خدمات اجتماعی- اقتصادی و دیگر خدمات دسترسی زیادی ندارند (محمدی‌یگانه و ولائی، ۱۳۹۳: ۲۳۴). بنابراین دولت‌ها باید به فکر راهکارهای اساسی جهت کاهش فقر در این جوامع باشند (گای‌ها، ۱۳۷۸: ۲).

از این رو، همواره جستجوی راهکارهایی جهت کاهش نابرابری و فقر از مقولات مورد بحث کارشناسان بوده و به عنوان بخشی از اهداف اصلی توسعه روستایی تلقی گردیده و به یکی از مباحث مهم در متون توسعه نیز تبدیل شده است (پورمقدم و مهرابی‌بشرآبادی، ۱۳۹۲: ۲۰). راهکارهای مطرح در این زمینه عبارت‌اند از: اعطای اعتبارات خرد از طرف دولت و افزایش کیفیت زندگی و توانمندسازی زنان (Hadj et al., 2015: 705)، توسعه کشاورزی در مقیاس تجاری کوچک به عنوان یک جزء اساسی تأمین امنیت غذایی (Zhang, 2015: 164)، تقویت سرمایه‌های اجتماعی (عبدالهی و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۳۹) در قالب تشکلهای محلی (شیروانیان و نجفی، ۱۳۹۰: ۲۵)، ادغام اقتصادی در سطوح جهانی و جهانی‌شدن (Bergh and Nilsson, 2014: 43)، افزایش مشارکت مردم و ایجاد سازمان‌های مردمی از جمله تعاونی‌های روستایی (اعظمی و همکاران، ۱۳۹۵: ۵۴)، متنوع‌سازی فعالیت‌های اقتصادی (Himanshu et al., 2013: 465) و ادغام توسعه پایدار روستایی در برنامه‌های توسعه (Qiana et al., 2015: 68).

در این میان، یکی از راهکارهای کاهش فقر روستایی در جوامع روستایی که در برنامه‌های عمرانی و توسعه‌ای کمتر بدان توجه شده (Himanshu et al., 2013: 465) و می‌تواند مورد توجه قرار گرفته و روستاییان و به ویژه فقرا به عنوان عامل در این فرآیند شرکت دهد، «متنوع‌سازی فعالیت‌های اقتصادی» است (محمدی‌یگانه و ولائی، ۱۳۹۳: ۵۵؛ Martin and Lorenzen, 2016: 2). تنوع، شالوده و اساس ثبات و پایداری است و هر اندازه سیستمی متنوع‌تر گردد، پایداری و پویایی آن در طول زمان و در مکان‌های مختلف نه تنها در مقابل تنش‌های درونی، بلکه در مقابل تنش‌های بیرونی نیز حفظ می‌گردد (جوان و همکاران (الف)، ۱۳۹۰: ۱). در یک دهه اخیر، متنوع‌سازی اقتصاد روستایی سهم بالایی از درآمد خانوارهای روستایی را به خود اختصاص داده (Imai et al., 2015: 47) و موجب بهبود فرصت‌های شغلی غیرکشاورزی که نیاز آبی کمتری دارند، شده (Dmurger, 2010: 33) و تأثیر چشم‌گیری در کاهش فقر و بهبود رفاه خانوارها داشته است. به همین جهت، به عنوان یکی از مهم‌ترین راهکارهای کاهش فقر در جهان امروز مطرح شده (Piramoan, 2014: 712) که می‌تواند موجب بهبود فرصت‌های درآمدی روستاییان (Dmurger et al., 2010: 33)، پایداری اقتصاد روستایی، توانمندی روستائیان و

نظام تولید روستایی در برابر قدرت بازار، چالش‌های حاصل از تغییر و تحولات بازار و مخاطرات محیطی گردد (Santos & Barrett, 2010: 1794).

در دهه اخیر تنوع‌بخشی اقتصاد روستایی علاوه بر اینکه به یک استراتژی جهت بقای روستاها در کشورهای فقیر تبدیل شده، بلکه در شهرهای کشورهای در حال توسعه و مناطق روستایی کشورهای توسعه‌یافته نیز به سرعت در حال گسترش بوده است (Martin and Lorenzen, 2016: 1). همچنین، در کشورهای فقیری که روستاییان عمدتاً به کشاورزی مشغول‌اند، متنوع‌سازی اقتصاد روستایی عاملی مهم برای تحریک رشد درآمد روستایی (Haggblade et al., 2010: 1429) و ایجاد درآمدهای متنوع و پایدار به شمار می‌رود (Wei et al., 2016: 68). به‌طوری‌که از طریق تأکید بر فعالیت‌های غیر زراعی در کنار بخش کشاورزی و دامداری (قاسمی و جوان، ۱۳۹۳: ۲۴۶)، تبدیل و فرآوری محصولات کشاورزی، راه‌اندازی کسب‌وکار کوچک، تغییر از کشاورزی سنتی و معیشتی به کشاورزی مکانیزه و نوین و غیره در اقتصاد روستاییان (درآمد، اشتغال، سرمایه‌گذاری و غیره) تأثیر می‌گذارد (Davis, 2006: 182). علاوه بر این، امروزه با توجه به بحران‌های آبی و بروز خشکسالی‌های متوالی در نواحی روستایی در بسیاری از کشورهای در حال توسعه، شرایطی پیش‌آمده که، اکثر خانواده‌های روستایی، جهت بقا و ادامه زندگی خود به شدت به بخش‌های غیرکشاورزی وابسته شوند (Haggblade et al., 2010: 1429).

در گذشته، تنوع‌بخشی به فعالیت‌ها به‌عنوان یک‌بخش با بهره‌وری پایین در اقتصاد خانوارهای روستایی در نظر گرفته می‌شد و اهمیت زیادی نداشت، اما از اواخر دهه ۱۹۹۰، نقش آن در رشد اقتصادی و کاهش فقر به‌صورت چشم‌گیری فزونی گرفت و به‌عنوان یک رویکرد در کشورهای در حال توسعه به رسمیت شناخته شد (Himanshu et al., 2013: 462). سهم درآمدی این‌بخش در کل درآمد خانوارهای روستایی در قاره‌های مختلف جهان متفاوت است، به‌طوری‌که، از ۳۴ درصد در آفریقا، ۴۷ درصد در آمریکای لاتین تا ۵۱ درصد در قاره آسیا در نوسان است (Thapa et al., 2013: 2; Gautam and Andersen, 2016: 239). مطالعات مختلف در قاره آسیا نشان داده، تنوع‌بخشی اقتصاد روستایی در کشورهایی مانند چین و هند به‌سرعت در حال رشد بوده و کمک زیادی به افزایش اشتغال و رشد درآمد روستاییان داشته و نقش بالقوه‌ای در کاهش فقر روستایی دارد. اکثر کشورهای با درآمد کم و متوسط در این قاره، بر کشاورزی سنتی تکیه‌دارند، ولی بسیاری از این دست کشورها در طی سال‌های اخیر با رواج فعالیت‌های غیرکشاورزی، صنعت، جهانی‌شدن و همچنین تجاری کردن کشاورزی دست‌خوش تغییرات ساختاری شده و از میزان فقرای آن‌ها نیز کاسته شده است (Imai et al., 2015: 48).

در همین راستا، در شهرستان میاندوآب بخش کشاورزی به‌دلیل محدودیت منابع آب، کاهش میزان بهره‌وری، محدودیت اشتغال‌زایی، مکانیزاسیون و غیره، روند روبه‌زوالی را در پیش گرفته و توان جذب همه نیروی کار موجود را ندارد. همچنین با توجه به اینکه، محدوده مورد مطالعه در طی سال‌های اخیر به شدت تحت تأثیر خشک شدن آب دریاچه ارومیه قرار گرفته، منجر به کاهش درآمد، اشتغال، سرمایه‌گذاری، بهره‌وری نیروی کار و اراضی کشاورزی و بالاخره افزایش تعداد فقرا در روستاها و افزایش میزان مهاجرت جوانان و خالی از سکنه شدن تعدادی از روستاهای شهرستان شده است. بنابراین، با توجه به مطالب مطرح‌شده، جستجوی راهکارهای جهت

کاهش میزان فقر روستایی با احیای بخش کشاورزی و غیرکشاورزی با توجه به توان‌ها و موانع منطقه، افزایش میزان بهره‌وری نیروی کار در بخش‌های سه‌گانه اقتصادی و افزایش توان نگهداشت جمعیت و به عبارتی پایداری جمعیت روستایی، افزایش اشتغال، درآمد و ایجاد امنیت غذایی ضروری به نظر می‌رسد. به همین جهت، مسئله اصلی تحقیق حاضر بررسی راهکارهای کاهش فقر روستایی، با تأکید بر رویکرد متنوع‌سازی اقتصاد روستایی و اثرات تنوع‌بخشی اقتصادی در کاهش میزان فقر روستایی در شهرستان میاندوآب می‌باشد. بر این اساس مطالعه حاضر در تلاش است به سؤالات زیر پاسخ دهد: (۱) چه راهکارهای کلی برای کاهش میزان فقر روستایی در شهرستان میاندوآب وجود دارد؟ (۲) آیا متنوع‌سازی اقتصاد روستایی بر کاهش فقر روستایی تأثیر می‌گذارد؟

(۲) مبانی نظری

اولین هدف توسعه هزاره تا سال ۲۰۱۵ کاهش چشم‌گیر فقر بوده است (Broeck et al., 2017: 95). چنانچه، طبق آخرین پیش‌بینی سازمان جهانی خواربار و کشاورزی (فائو)، پیشرفت خوبی در مبارزه با گرسنگی و فقر در سطح جهان وجود دارد (FAO, 2015: 8). لذا نسبت جمعیت فقیر در سطح جهان از ۳۷/۱ درصد در سال ۱۹۹۰ به ۱۲/۷ درصد در سال ۲۰۱۴ کاهش یافته است (World Bank, 2015). با این حال، در بعضی از مناطق جهان مانند مناطق روستایی کشورهای جنوب صحرای آفریقا (SSA) این هدف محقق نشده و نرخ رسمی فقر در سال ۲۰۱۴ حدود ۴۲/۷ درصد بوده که تنها ۱۴/۱ درصد نسبت به سال ۱۹۹۰ کاهش یافته است (Broeck et al., 2017: 95). هنوز تعداد زیادی از مردم جهان از مواد غذایی غیراستاندارد استفاده می‌کنند و در سوءتغذیه به سر می‌برند. چنانچه، طبق آخرین برآوردها، ۷۹۵ میلیون نفر در جهان - بیش از یک‌نهم جمعیت دنیا - در سوءتغذیه شدید قرار دارند (FAO, 2015: 8). علیرغم این تلاش‌ها در زمینه کاهش فقر، هنوز بیش از ۱۰ درصد جمعیت جهان از سوءتغذیه رنج می‌برند. بنابراین با وجود افراد فقیر و دچار سوءتغذیه در نقاط مختلف جهان، مقابله با این پدیده از ضروریات است و جوامع روستایی نیازمند استراتژی‌ها و سیاست‌های هستند تا بتوانند تعداد مردم فقیر خود را کاهش دهند (Broeck et al., 2017: 95).

در ارتباط با فقر نظریه‌های مختلفی از جمله؛ نظر اکولوژی شهری (سیستم‌های اکولوژی، عرصه تعارض و کشمکش گروه‌های اجتماعی هستند، دیدگاه اقتصادی (تأکید بر عوامل نژادی و تبعیض)، پارادایم انتقادی (نقد ایدئولوژی، قدرت، نابرابری، بی‌عدالتی و استثمار در داخل شهرها و در بین شهرهاست. البته نقد در نظریه انتقادی، صرفاً جنبه توصیفی ندارد، نظریه اقتصاد سیاسی (تأکید بر نقش قدرت)، نظریه فقر چرخه‌ای (تداوم نسلی فقر و تسلسل آن)، نظریه فقر منزلتی (ثروت و توانمندی مشخص‌کننده ارج اجتماعی)، نظریه طرد اجتماعی فقرا (عدم توانایی مشارکت اجتماعی و مدنی)، نظریه فرهنگ فقر (فقدان فرصت اقتصادی و ارثی شدن فقر) و نظریه داغ ننگ فقر (ضایع کردن هویت و منزلت اجتماعی) مطرح شده است (نیازی و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۷۵-۱۷۰). با توجه به نظریات فقر، در دهه‌های گذشته روش‌های متفاوتی در چارچوب الگوهای توسعه به‌خصوص در کشورهای جهان سوم برای کمک به طبقات فقیر و بهبود وضع زندگی آنان اتخاذ شده است

(دادورخانی و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۱۳). چنانچه، در طول دهه ۱۹۸۰، دفتر بین‌المللی کار^۵ برنامه اشتغال جهانی را راه‌اندازی کرد، که بر اساس آن مطالعاتی روی توزیع درآمد و فقر انجام شد. همین‌طور بانک جهانی (۱۹۹۰) نیز نگرانی خود را در ارتباط با فقر بیشتر، با تمرکز خود بر روی فقر در گزارش توسعه جهانی نشان داد و اعلام کرد یک حمله مؤثر به فقر با در نظر گرفتن هم‌زمان سه جبهه نیاز است: (۱) رشد اقتصادی گسترده (کاربر) که اشتغال و درآمد برای فقرا تولید کند. (۲) ارتقای سرمایه انسانی فقرا (آموزش، بهداشت و تغذیه) که به آن‌ها اجازه می‌دهد تا بهتر از فرصت‌های ایجاد شده به‌وسیله رشد اقتصادی بهره‌مند شوند. (۳) ایجاد یک تور امنیت اجتماعی برای فقرایی که توانایی بهره‌مند شدن از فرصت‌های رشد و توسعه انسانی را با توجه به معلولیت‌های جسمی و روانی، بلایای طبیعی، جنگ روانی و انزوای فیزیکی ندارند (غفاری، ۱۳۹۳: ۲۱۷). بانک توسعه آسیا (۱۹۹۹) نیز راهبرد کاهش فقر را این‌گونه بیان می‌کند: از آنجاکه فقر تفاوت اصلی کشورهای را نشان می‌دهد، نقطه شروع باید بررسی جامع محدودیت‌ها و فرصت‌ها برای کاهش فقر در هر کشور باشد. بنابراین نیاز است به‌فهم شدت و وسعت فقر؛ همچنین اثرات توزیعی سیاست‌های اقتصاد کلان، تمرکز و کارایی مخارج عمومی و اثربخشی برنامه‌های دولت و نهادها توجه خاصی مبذول گردد. بر این اساس دو رکن راهبردی کاهش نابرابری و فقر بانک توسعه آسیا عبارت‌اند از: (۱) رشد اقتصادی پایدار به نفع فقرا (Hadj et al., 2015: 705)، (۲) توسعه اجتماعی شامل توسعه سرمایه انسانی و اجتماعی و حمایت اجتماعی و مدیریت اقتصاد کلان و حکمرانی خوب (اعظمی و همکاران، ۱۳۹۵: ۵۴)، (۳). بانک جهانی نیز در گزارش توسعه جهانی سال ۲۰۰۰ مبارزه با فقر را در یک چارچوب تحلیلی جدید با تمرکز روی حکومت و نهادها ارائه و سه محور اساسی برای کاهش فقر را بهبود فرصت‌ها، تسهیل توانمندسازی و افزایش امنیت قرار می‌دهد. رویکردهای اخیر کاهش فقر با وجود اختلاف‌های سطحی، ویژگی‌های مشترکی دارند. همه رویکردها بر اهمیت رشد فراگیر و توسعه نهادها در جهت حکمرانی خوب و پاسخگویی، توسعه اجتماعی انسانی، حمایت اجتماعی و سیاست‌های کاهش فقر تأکید دارند (غفاری، ۱۳۹۳: ۲۱۷). علاوه بر این‌ها، راهکارهای متفاوتی جهت کاهش فقر ارائه شده که در قالب جدول (۱) به برخی از آن‌ها اشاره می‌کنیم.

جدول ۱. برخی از سیاست‌های کاهش فقر روستایی

ارکان راهبردی	راهکار
رشد پایدار اقتصاد	توسعه بخش خصوصی؛ پیوند و همکاری منطقه‌ای؛ توسعه روستایی و کشاورزی؛ مدیریت منابع طبیعی و محیط‌زیست؛ توسعه حمل‌ونقل و ارتباطات (دادورخانی و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۱۳)
حکمرانی خوب	مشارکت فقرا؛ افزایش قابلیت‌های فقر از طریق بهبود خدمات اساسی؛ ایجاد فرصت‌های اقتصادی از طریق افزایش میزان دسترسی به بازارها؛ ایجاد تور ایمنی مناسب در برابر شوک‌های اقتصادی؛ تأمین امنیت فقرا در برابر فساد، جرم و جنایت (World Bank, 2015: 7-9)؛ مدیریت هزینه‌های عمومی و اداری؛ تمرکززدایی؛ مشارکت سهامی (دادورخانی و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۱۳).
توسعه اجتماعی	حمایت اجتماعی؛ بهداشت و آموزش (دادورخانی و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۱۳)؛ ایجاد تشکلهای محلی (شیروانیان و نجفی، ۱۳۹۰: ۲۵)؛ حمایت منابع آبی و توسعه شهری-روستایی؛ افزایش مشارکت مردم و ایجاد سازمان‌های مردمی از جمله تعاونی‌های روستایی (اعظمی و همکاران،

⁵ - International Labor Office (ILO)

۱۳۹۵: ۵۴).	
توسعه کشاورزی کوچک مقیاس (Mellor et al., 2016: 2)؛ مکانیزه کردن کشاورزی (Zhang et al., 2015: 164).	توسعه کشاورزی
ارتقای تولید و مصرف؛ فراهم کردن ابزار معیشت پایدار (Seemi, 2009: 34)؛ افزایش درآمد؛ ایجاد کسب و کار جدید و کوچک روستایی، مشارکت زنان (Misra, 2006: 5).	توانمندسازی
میزان اعتبارات، نوع اعتبارات، مدت بازپرداخت (Hadj et al., 2015).	اعطای اعتبارات
تنوع در نظام تولید زراعی (قاسمی و جوان، ۱۳۹۳: ۲۴۶)، تنوع بخشی اقتصاد غیرزراعی (RNFE) (Gautam and Andersen, 2016: 239)؛ توسعه صنعتی پایدار (Mebratu & Sercovich, 2004: 54) و تنوع زیرساخت های خدماتی و زیرساختی (Imai et al., 2015).	متنوع سازی اقتصاد روستایی

با توجه به جدول ۲ یکی از مهم ترین راهکارهای کاهش فقر روستایی از دیدگاه اندیشمندان «رویکرد تنوع بخشی اقتصاد روستایی» است (Imai et al., 2015: 49). ایده تنوع بخشی در اقتصاد به عنوان ابزاری برای سرعت بخشیدن به توسعه اقتصادی در سطوح مختلف به شمار می آید که اهمیت بسزایی در ارتقای رفاه و امنیت اقتصاد منطقه دارد (Byrd, 2009: 637). چنانچه، افزایش تنوع، پیچیدگی ذاتی سیستم ها را افزایش می دهد و از این طریق فرایندهای آن را تقویت می کند (کوچکی و نصیری محلاتی، ۱۳۸۳: ۷۱). بنابراین، می توان گفت، یکی از راهکارهای مقابله با ناپایداری در سکونتگاه های روستایی «ایجاد تنوع» است. در زمینه اقتصاد نواحی روستایی، دو گونه تنوع سازی را می توان دنبال کرد: ۱) تنوع در نظام تولید زراعی: که به دنبال ایجاد تنوع در الگوی کشت محصولات، فعالیت های دامداری، پرورش آبزیان، پرورش زنبور عسل، کشت گلخانه ای و مانند این هاست. ۲) تنوع در فعالیت های اقتصادی: که در نتیجه تلفیق فعالیت های زراعی با فعالیت های غیرزراعی (صنعت و خدمات) ایجاد می شود (قاسمی و جوان، ۱۳۹۳: ۲۴۶). لذا، متنوع سازی اقتصاد روستایی یک استراتژی است که معمولاً برای مقابله با شوک های اقتصادی و زیست محیطی اعمال شده و ابزاری برای کاهش فقر (Gautam and Andersen, 2016: 239)، ایجاد اشتغال و درآمد، مبارزه با فساد و بهبود کیفیت نهادی و کیفیت زندگی مردم و رشد اقتصاد پایدار به شمار می رود (Albassam, 2015: 112). متنوع سازی اقتصاد روستایی این پتانسیل را دارد که با ایجاد سرمایه و اتخاذ روش های جدید تولید و افزایش تولید، آسیب پذیری خانوارهای فقیر را کاهش داده و به عنوان بیمه در برابر خطرات کشاورزی عمل نموده و اتکای روستاییان به منابع طبیعی را کاهش داده (Martin & Lorenzen, 2016: 2) و در نتیجه به صورت هم زمان اطمینان افزایش درآمد و بهبود استانداردهای زندگی را فراهم نماید (Wei et al., 2016: 69). در همین راستا تعاریف مختلفی توسط اندیشمندان در این حوزه مطرح شده که به تعدادی از آن ها در جدول ۲ اشاره می کنیم.

جدول ۲. برخی از تعاریف ارائه شده از متنوع سازی اقتصاد روستایی

تعریف	محقق و سال
درواقع، تنوع فعالیت های اقتصادی به وجود شمار بزرگی از انواع مختلف صنایع در یک منطقه یا اندازه ای که فعالیت های اقتصادی یک منطقه بین شماری از طبقات صنایع توزیع شده، گفته می شود.	عطاران ^{۵۳} (۱۹۸۷)
متنوع سازی اقتصاد روستایی، فرایندی است که در آن خانواده های روستایی مجموعه متنوعی از فعالیت ها، حمایت ها و قابلیت های اجتماعی را به منظور زنده ماندن و یا برای بهبود استانداردهای زندگی خود ایجاد می کنند (Gautam and Andersen, 2016: 239)	الیس ^{۵۴} (۱۹۹۸)
متنوع سازی اقتصاد روستایی، اشاره به بهره برداری از کسب و کار غیرکشاورزی در کنار بخش کشاورزی توسط خانواده های روستایی دارد که این فعالیت ها می تواند فعالیت هایی مانند: خدمات تعمیر و نگهداری، خدمات حمل و نقل، تجارت، خدمات حرفه ای و غیره باشد (ولائی، ۱۳۹۲: ۵۴).	بولمن ^{۵۵} (۲۰۰۳)
متنوع سازی اقتصادی به تعداد و تساو مسیره های جریان انرژی در داخل نظام های اقتصادی اشاره دارد	فراهانی (۱۳۸۵)
متنوع سازی به عنوان استراتژی جهت کاهش آسیب پذیری در مقابل بلایای طبیعی مانند سیل، خشکسالی، زلزله و بیماری و همچنین نوسانات فصلی ناشی از کاهش منابع طبیعی اشاره دارد.	لومانن و لیفنی ^{۵۶} (۲۰۰۹)

همان طوری که از تعاریف ارائه شده برمی آید، متنوع سازی صرفاً به مفهوم راه اندازی اشتغال غیرکشاورزی در روستاها نیست، بلکه تنوع شیوه های تولید و اشتغال در بخش کشاورزی (زراعت، باغداری، دامپروری، ماهی گیری و زنبورداری) و غیرکشاورزی (صنعت و ساختمان یا خدمات حمل و نقل، ارتباطات، توریسم و هتل داری، خدمات عمومی، شخصی و دولتی) را شامل می شود (کریم زاده و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۳۳). به طور کلی می توان گفت، پس از چندین دهه اتکا بر سیاست توسعه کشاورزی در راستای توسعه روستایی، آشکار شد که مناطق روستایی و خانوارها، فرصت های کمی در بخش کشاورزی برای افزایش پایدار در درآمدهای خود پیدا می کنند. در همین راستا، به کارگیری راهکارهای جدید جهت تقویت پایه های اقتصادی ضروری می باشد (Byrd et al., 2009: 637). به همین جهت، طی دهه های اخیر توجه به متنوع سازی اقتصاد روستایی بیشتر گردیده (جوان و همکاران (ب)، ۱۳۹۰: ۲۱) و روند گسترده ای از متنوع سازی فعالیت های اقتصادی در مناطق روستایی کشورهای در حال توسعه به وجود آمده است (Dmurger et al., 2010: 33). اما باید توجه داشت، متنوع سازی فعالیت های اقتصادی در مناطق روستایی زمانی محقق می شود که راهکارهای متنوع سازی شناخته شده و با هدایت منطقی به سمت فعالیت های جایگزین براساس منابع محلی و فرصت های شغلی جدید برای نیروی کار آن منطقه ایجاد گردد (ولایی، ۱۳۹۲: ۴۱). در همین راستا، از جمله راهکارهای متنوع سازی در مناطق روستایی که در شرایط کنونی و با توجه به توسعه فعالیت های دیگر اقتصادی جوامع روستایی مطرح شده عبارتند از: ۱) صنعتی سازی پایدار نواحی روستایی (صنایع تبدیلی و تکمیلی و صنایع کوچک، کسب و کارهای کوچک) (Liu et al., 2016: 2) توسعه بخش کشاورزی (Mellor & Malik, 2016: 1) و ۳) گسترش گردشگری روستایی (Prabhakaran et al., 2014: 291) و ۴) گسترش مشاغل خدماتی (فرجی سبکبار و همکاران، ۱۳۹۴: ۴) و غیره.

5 - Attaran 3
5 - Ellis 4
5 - Bollman 5
5 - Lohmann & Liefne 6

در ایران نیز، پیشینه سیاست متنوع‌سازی فعالیت‌های اقتصادی به برنامه ششم قبل از انقلاب برمی‌گردد، لیکن آثار سیاست مذکور را می‌توان در برنامه‌های اول و دوم پس از انقلاب ردیابی نمود. به نحوی که «افزایش نسبی درآمد روستاییان با ایجاد تنوع در فرصت‌های اشتغال و تأمین درآمد بخش‌های غیرکشاورزی در محیط‌های روستایی» از سیاست‌های برنامه اول و «ایجاد زمینه اشتغال غیرکشاورزی با تأکید بر ایجاد نواحی صنعتی و استقرار کارگاه‌های صنایع روستایی» از خط‌مشی‌های اساسی برنامه دوم بوده است (کریم‌زاده و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۳۰). برنامه چهارم بعد از انقلاب (۱۳۸۴-۱۳۸۸) نیز توجه به متنوع‌سازی فعالیت‌های اقتصادی در مناطق روستایی با تأکید بر توسعه بخش‌های غیرکشاورزی را یکی از برنامه‌های مهم خود قرار داده (سازمان برنامه‌وبودجه، ۱۳۸۸: ۶۹) و در آن به تنوع‌بخشی فعالیت‌ها و افزایش فرصت‌های شغلی و درآمدی در بخش غیرکشاورزی در کنار بخش کشاورزی به‌عنوان اهداف کلی و راهبردی برای توسعه روستایی و عشایری اشاره شده است (رضوانی، ۱۳۹۰: ۶۵). در همین‌راستا، درزمینهٔ موضوع موردبحث، مطالعات مختلفی در نقاط مختلف جهان انجام شده است که در جدول ۳ به برخی از آن‌ها اشاره شده است:

جدول ۳. خلاصه‌ای از مطالعات انجام گرفته در زمینه فقر روستایی

محققان	نتیجه‌گیری
کریم‌زاده و همکاران (۱۳۹۵)	تنوع‌بخشی به فعالیت‌های اقتصادی در دهستان مرحمت‌آباد میانی شهرستان میاندوآب موجب افزایش فرصت‌های شغلی، انگیزه جهت بهبود وضعیت کار و فعالیت، میزان اشتغال در زمینه خدمات و افزایش سرمایه‌گذاری و کاهش مهاجرت جوانان روستایی در محدوده مورد مطالعه شده است.
کاپوندا ^۵ (۲۰۰۳)	کشور بوتسوانا هنوز از چشم‌انداز ۲۰۱۶ که هدف آن تنوع‌بخشی به اقتصاد و ریشه‌کن کردن فقر مطلق است بسیار دور است و سیاست‌مداران و دولت‌مردان این کشور برای دستیابی به این مهم باید سیاست‌گذاری خاص و اهداف مشخصی طراحی و اجرا کنند.
هاق‌بلادی ^۵ و همکاران (۲۰۱۰)	سیاست‌گذاران توسعه توجه خاصی به بخش اقتصاد غیرزراعی با توجه به سهم درآمد بالا، اشتغال در حال رشد و سرمایه پایین، به‌عنوان یک مسیر بالقوه برای کاهش فقر روستایی داشته باشند. با این حال طرفداران فقر روستایی معتقد هستند که، رشد غیرکشاورزی به‌صورت خودکار رخ نمی‌دهد بلکه، سیاست‌گذاران باید با شناور کردن اقتصاد روستایی فقرای روستایی را هم با این مشاغل آشنا سازند.
سیلوا ^۵ و همکاران (۲۰۱۰)	خانوارهای روستایی فعالیت‌های اقتصادی خود را برای بهره‌برداری هرچه بهتر از فرصت‌های ایجادشده جدید در بخش غیرکشاورزی تنظیم کرده و این امر تأثیر مهمی در توزیع درآمد و رفاه خانوارها دارد.
هیمانشا ^۵ و همکاران (۲۰۱۱)	در طول ۳۰ سال اخیر و به‌خصوص در اواخر دهه ۱۹۹۰ و اواسط دهه ۲۰۰۰ میلادی اقتصاد غیرزراعی در مناطق روستایی هند رشد کرده است. در پالانپور هند کاهش فقر با اقتصاد روستایی به‌شدت مرتبط شده است. همان‌طوری که بخش‌های غیرکشاورزی توسعه‌یافته، بخش‌های محروم و آسیب‌پذیر جامعه روستایی نیز به فرصت‌های شغلی غیرکشاورزی و تحرک درآمدی رو به بالا و قابل توجهی دست‌یافته‌اند.
سانفو و جرارد ^۶ (۲۰۱۲)	اثرات سیاست‌های عمومی برای کاهش فقر در بین کشاورزان متفاوت است. همچنین این سیاست‌های عمومی به نفع همه گروه‌های ذینفع بوده ولی سیاست‌های باهدف بهبود دسترسی به بازار سرمایه و یا کاهش خطرات در فروش محصولات کشاورزی بیشتر به نفع ثروتمندترین افراد جامعه بوده است.
ایمی ^۶ و همکاران	دسترسی به اشتغال غیرکشاورزی در مناطق روستایی، موجب کاهش آسیب‌پذیری و فقر در هر دو کشور

⁵ - Kapunda 7

⁵ - Haggblade 8

^۵Sylvie 0

⁶ - Himanshu 1

⁶ - Sanfo & Gérard

(۲۰۱۵)	ویتنام و هند شد. چنانچه گسترش مشاغل خانگی و غیرزرعایی، امکان بروز چنین خطراتی را کاهش می‌دهد. اهمیت گرایش به مشاغل غیرزرعایی در آن است که، این‌بخش نیاز به آموزش و یا کسب مهارت خاصی ندارد و موجب اشتغال‌بخش عظیمی از فقرا و کاهش تعداد آنان شده است.
میللور و مالیک ^{۶۳} (۲۰۱۶)	نرخ رشد اشتغال در استان سند و پنجاب پاکستان از سال ۲۰۱۰ تا ۲۰۱۲ از ۲/۲ درصد به ۵/۳ درصد رسیده ولی افزایش نرخ رشد اشتغال نیز نتوانسته جلوی افزایش فقر را بگیرد. در کشور اتیوپی نیز در مناطقی که کشاورزی تجاری گسترش یافته از میزان فقر کاسته شده ولی ۷۳ درصد از کشاورزان در مزارع بزرگ تجاری مشغول هستند که این کشاورزی نتوانسته از میزان فقر بکاهد.

بررسی پیشینه تحقیق نشان می‌دهد، توسعه بخش‌های اقتصادی و به عبارتی تنوع‌بخشی به فعالیت‌های روستایی راه‌حل اساسی توسعه روستایی در بسیاری از جوامع در حال توسعه به شمار می‌رود. چنانچه، در روستاهای شهرستان میاندوآب نیز با توجه به کاهش اشتغال و درآمد در بخش کشاورزی هر روز بر تعداد فقرا افزوده شده و شناخت راهکارهای کاهش فقر و جلوگیری گسترش فضایی این پدیده از مسائل مهم پیشروی برنامه‌ریزان در این حوزه به شمار می‌رود. لذا، ضرورت توجه به متنوع‌سازی اقتصاد روستایی با عنوان راهکاری جهت کاهش فقر روستایی در محدوده مورد مطالعه از ضروریات است.

(۳) روش تحقیق

تحقیق از لحاظ هدف کاربردی و از نظر روش توصیفی-تحلیلی است. به منظور جمع‌آوری اطلاعات از مطالعات کتابخانه‌ای و پیمایش میدانی استفاده گردید. قلمرو مکانی مطالعه شهرستان میاندوآب است که طبق سرشماری سال ۱۳۹۵ دارای ۱۸۹ روستا دارای سکنه و ۷۳۳۸۸ خانوار و ۲۶۰۶۲۸ نفر جمعیت روستایی بوده است. جامعه‌آماري تحقیق با توجه به سؤالات تحقیق متفاوت است. چنانچه برای بررسی راهکارهای کاهش فقر روستایی در محدوده مورد مطالعه از روش کیفی (نظریه مبنایی) استفاده شد. داده‌های میدانی در روش کیفی (گراندد تئوری) به کمک مصاحبه‌های نیمه‌ساخت‌دار با خبرگان محلی، مدیران روستایی و کارکنان دستگاه‌های اجرایی مرتبط با امور روستایی به دست آمد، که با انجام ۲۴ مصاحبه به اشباع نظری رسید (جدول ۴).

جدول ۴. مشارکت‌کننده در مصاحبه‌های نیمه ساخت‌دار یافته

جامعه آماری	تعداد	موقعیت جغرافیایی
رئیس ادارات دولتی	۸	مسئول امور روستایی فرمانداری؛ رئیس اداره جهاد کشاورزی، رئیس بنیاد مسکن انقلاب اسلامی، رئیس اداره منابع طبیعی، رئیس اداره امور آب، بخشداران (۳ نفر)
دهیاران و شوراها	۹	دهیاران روستاهای قپچاق، قورقچی، بکناش، کوسلارعلیا، ابراهیم‌آباد، قلعه‌بزرگ، قطار، مظفرآباد و حیدرباغی.
نخبگان و کارشناسان محلی	۹	آغداش (۱ نفر)، مسجد (۱ نفر)، قطار (۱ نفر)، للکلو (۱ نفر)، فیروزآباد (۱ نفر)، ملک‌آباد (۱ نفر)، سوگلی تپه (۱ نفر)، بفروان (۱ نفر) و ولی‌آباد (۱ نفر)
مجموع	۲۴	-

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۸

⁶ - Imai

2

⁶ - Mellor and Malik

3

تجزیه و تحلیل داده‌ها با روش استراس و کوربین و همزمان با جمع‌آوری داده‌ها صورت گرفت. در این روش داده‌های کیفی به دست آمده از مصاحبه‌ها به صورت دستی و با روش کدگذاری در سه مرحله آزاد، محوری و گزینشی (افراخته و همکاران، ۱۳۹۵: ۸۸) مورد تحلیل قرار گرفت. جهت پاسخگویی به سؤال دوم تحقیق از روش کمی استفاده شد. لذا، در این قسمت ۲۳۸ نفر به عنوان خبرگان محلی، مدیران روستایی (در ۳۸ روستای نمونه که از طریق فاکتورهای توپوگرافی، تعداد خانوار و فاصله تا مرکز شهرستان انتخاب شدند) و کارکنان دستگاه‌های اجرایی (معاونت توسعه روستایی استانداری استان آذربایجان غربی، فرمانداری، بخشداری‌ها، ادارات برق، گاز، آب و فاضلاب، اداره کل امور آب، بنیاد مسکن، جهاد کشاورزی، مخابرات، مدیریت بحران، صنعت معدن و تجارت، محیط زیست و منابع طبیعی، راه و شهرسازی) که در امور روستایی دخالت دارند شناسایی شد و ۵۰ درصد آنان (۱۲۰ نفر) به عنوان نمونه آماری انتخاب شدند. انتخاب آنان به صورت هدفمند (گلوله برفی) انجام گرفت. در ادامه، بر اساس نتایج حاصل از تحلیل کیفی صورت گرفته، پرسشنامه‌ای در قالب طیف لیکرت و سوالات باز و چند گزینه‌ای در قالب ۳ شاخص و ۴۲ معرف مربوط به تنوع بخشی اقتصاد روستایی تدوین شد (جدول ۵). سطح پایایی پرسشنامه تحقیق با استفاده از روش آلفای کرونباخ ۰/۷۰۱ به دست آمد که بیانگر قابلیت اعتماد و پایایی آن می‌باشد. روایی پرسشنامه نیز از طریق مصاحبه‌های نیمه ساختاریافته و از نظر مصاحبه‌شوندگان سنجیده شد. برای انتخاب نمونه آماری از روش‌های کیفی هدفمند (گلوله برفی و روش متواتر نظری) استفاده گردید. جهت تجزیه و تحلیل اطلاعات ابتدا با اطلاعات کیفی (گراند تئوری) به بررسی راهکارهای کاهش فقر روستایی پرداخته و سپس با داده‌های آماری و با استفاده از آزمون رگرسیون چندمتغیره و تحلیل مسیر به بررسی اثرات تنوع بخشی اقتصاد روستایی بر فقر روستایی پرداخته شده و سپس با روش ارزیابی مشارکتی و با استفاده از «نمودار اثر»، اقدام به بررسی نحوه تأثیر تنوع بخشی در کاهش فقر روستایی شده است.

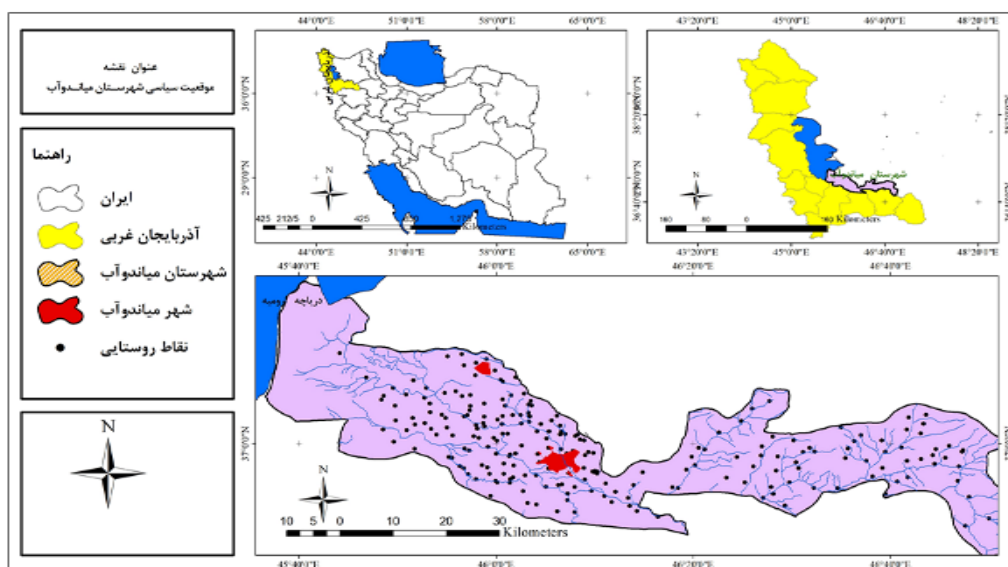
جدول ۵. شاخص‌ها و معرف‌های متنوع سازی اقتصاد روستایی

شاخص	معرف
تنوع بخشی کشاورزی	افزایش تعداد شاغلین در بخش کشاورزی؛ ایجاد انگیزه برای گسترش مشاغل کشاورزی؛ افزایش میزان درآمد در بخش کشاورزی؛ استفاده از تسهیلات دولتی برای ایجاد صنایع تبدیلی؛ تنوع منابع درآمدی کشاورزان؛ ایجاد زمینه مناسب برای اجرای فعالیتهای تولیدی؛ افزایش تعداد واحدهای فعال کشاورزی؛ افزایش سرمایه‌گذاری در مکانیزه کردن کشاورزی؛ گسترش استفاده از روش‌های نوین کشاورزی؛ گسترش گشت محصولات مقاوم به کم‌آبی و نیاز آبی کم؛ ایجاد کارخانجات فرآوری محصولات؛ افزایش حفاظت از منابع طبیعی
تنوع بخشی غیر کشاورزی	سهولت در تهیه و فروش مصالح ساختمانی؛ افزایش فروشگاه مواد غذایی (بقالی، سوپر مارکت و غیره)؛ افزایش تعداد مراکز تولیدی فعال غیرکشاورزی؛ افزایش تعداد شاغلین در بخش غیر کشاورزی؛ افزایش درآمد در بخش غیرکشاورزی؛ افزایش میزان تنوع در منابع درآمدی غیرکشاورزی؛ افزایش تعداد واحدهای تولیدی فعال غیرکشاورزی؛ ایجاد درآمدهای متنوع و پایدار غیرکشاورزی؛ افزایش میزان سرمایه‌گذاری در بخش غیرزرعی؛ افزایش تعداد مراکز ورزشی و تفریحی؛ افزایش واحدهای ارائه خدمات برق و لوله‌کشی ساختمان؛ گسترش گردشگری روستایی؛ گسترش تولید صنایع دستی در روستاها؛ افزایش تعداد صنایع کارگاهی در روستاها؛ افزایش تعداد مراکز حمل و نقل؛ افزایش مراکز تجاری؛ افزایش بنگاه‌های فروش ماشین‌آلات کشاورزی و غیرکشاورزی؛ گسترش صنایع غذایی؛ افزایش میانگین درآمد خانوارها در بخش غیرکشاورزی؛ گسترش صنایع فلزی؛ گسترش صنایع ساختمانی؛ گسترش صنایع نساجی؛ گسترش صنایع چوب

بهبود زیرساخت‌های ارتباطی؛ افزایش مشارکت در تأمین هزینه‌های عمومی؛ افزایش دسترسی به خدمات ارتباطی؛ توسعه بهداشتی؛ بهبود روش‌های دفع زباله؛ افزایش مراکز خدماتی (خانه بهداشت، خیاطی، کافی‌نت و غیره)؛ افزایش مراکز اداری و انتظامی (دامپزشکی و پست‌بانک)؛	بهبود زیرساخت‌های تولیدی و رفاهی

مأخذ: کریم‌زاده و همکاران، ۱۳۹۵؛ جوان و همکاران (ب)، ۱۳۹۰؛ Martin & Lorenzen, 2016؛ ولایی، ۱۳۹۲؛ عینالی و همکاران، ۱۳۹۶؛ منافی‌آذر و شیخی، ۱۳۹۰؛ قاسمی و جوان، ۱۳۹۳؛ Imai et al., 2015؛ Wei et al., 2016؛ Davis, 2006؛ Ellis, 1998

محدوده مورد مطالعه نیز شهرستان میاندوآب است که در حفاصل مختصات جغرافیایی ۴۴، ۳۶ الی ۱۸'، ۳۷ عرض شمالی و ۴۵، ۳۶ الی ۴۶ طول شرقی قرار داشته و ارتفاع متوسط آن از سطح دریاهای آزاد ۱۲۸۰ متر می‌باشد. این شهرستان جلگه آبرفتی وسیعی است که به جز سمت غرب و تا حدودی شمال غرب و شمال (به دریاچه ارومیه و زمین‌های هموار جلگه ملکان منتهی می‌شود) در بقیه قسمت‌ها به وسیله کوه‌های نسبتاً مرتفعی احاطه شده است. شهرستان میاندوآب با وسعت ۲۲۳۳ کیلومتر مربع، حدود ۵/۹ درصد از سطح استان آذربایجان غربی و ۰/۱۳ درصد از مساحت کل کشور را به خود اختصاص می‌دهد. این شهرستان در محدوده ارتفاع ۱۰۰۰ تا بیش از ۲۰۰۰ متر از سطح دریا می‌باشد (شکل ۱).

شکل ۱. موقعیت سیاسی شهرستان میاندوآب

۴ یافته‌های تحقیق

یافته‌های توصیفی تحقیق نشان می‌دهد، ۹۴/۱ درصد پاسخگویان مرد و ۵/۹ درصد نیز زن بودند. از نظر تحصیلات، ۱۴/۷ درصد دیپلم، ۴۷/۱ درصد فوق دیپلم و لیسانس، ۲۹/۴ درصد کارشناسی ارشد و ۸/۸ درصد نیز دکتری و یا دانشجوی دوره دکتری بودند. همچنین از نظر اشتغال، ۲۴/۲ درصد زراعت و باغداری، ۱۸/۲ درصد دامداری، ۹/۱ درصد صنعتگر، ۲۴/۲ درصد کارمند، ۹/۱ درصد دارای واحد تولیدی و خدماتی و ۱۵/۲ درصد در

سایر مشاغل (بیکار، دانشجو و ...) مشغول بوده‌اند. از نظر درآمد نیز ۴۱/۲ درصد دارای درآمد کمتر از یک میلیون تومان، ۲۰/۶ درصد درآمدی بین یک میلیون الی یک میلیون پانصد هزار تومان، ۲۹/۴ درصد درآمدی بین یک میلیون پانصد هزار الی ۲ میلیون تومان و ۸/۸ درآمدی بالای ۲ میلیون تومان در ماه داشته‌اند.

راهکارهای کاهش فقر روستایی

در این قسمت از تحقیق اقدام به شناسایی راهکارهای کلی مؤثر در کاهش میزان فقر روستایی با استفاده از روش کیفی و تکنیک نظریه مبنایی (گراند تئوری) پرداخته شده است. برای این منظور بعد از جمع‌آوری اطلاعات، اقدام به کدگذاری داده‌ها شده و جهت کدگذاری اطلاعات، از کدگذاری باز و محوری استفاده شده است. کدگذاری باز مصاحبه‌ها به شناسایی ۷۸ مفهوم کلی منجر شد و کدگذاری محوری در قالب ۶۲ مقوله و ۲۵ شاخص و ۱۲ راهکار اصلی صورت گرفت. لازم به ذکر است که بیش از ۸۰ درصد پاسخگویان به اهمیت متنوع‌سازی اقتصادی روستایی در کاهش فقر در این منطقه تأکید کرده و آن را مهم‌ترین راهکار در این زمینه می‌دانستند (جدول ۶).

جدول ۶. فرآیند کدگذاری محوری و باز

ابعاد	شاخص	مقوله	مفاهیم
اعطای اعتبارات خرد	حمایت مالی دولت	انتقال پول	حمایت معنوی و تأمین مالی طرح‌های اشتغال‌زایی توسط دولت، حمایت از اجرای آبیاری مکانیزه با اعطای وام‌های کم‌بهره، اعطای وام‌های کم‌بهره مسکن، اعطای تسهیلات مالی برای تولیدکنندگان.
	بروکرایی اداری	حل مشکلات اداری	دسترسی آسان به تسهیلات مالی و اعتباری، حذف قوانین دست‌وپا گیر اداری (پروژه اداری) برای دریافت وام روستاییان.
بیمه کردن محصولات و حمایت دولت	بیمه کردن	کاهش خسارت	بیمه کردن محصولات کشاورزی در مقابل سرمازدگی و غیره، بیمه کردن تمام زمین‌های زیر کشت.
	خرید تضمینی	-	تضمین خرید محصولات کشاورزی از طرف دولت.
	حذف واسطه‌ها	فروش محصولات	حذف دلالان و واسطه‌ها در خرید و فروش محصولات کشاورزی.
تنوع‌بخشی بخش کشاورزی	افزایش بهره‌وری	یکپارچه‌سازی	اصلاحات اساسی در بخش کشاورزی، ایجاد همدلی بین اهالی برای اجرای طرح یکپارچه‌سازی اراضی زراعی.
		مکانیزاسیون کشاورزی	سرمایه‌گذاری در کشاورزی، مدرنیته کردن ابزارآلات و ادوات کشاورزی، اصلاح الگوی آبیاری سنتی و توسعه آبیاری نوین.
		پرورش حیوانات باصرفه اقتصادی	پرورش حیواناتی مانند اسب، شترمرغ، بوقلمون و ... با دریافت وام از دولت
		پرورش ماهی	احیای مرکز شیلات فسندوز و پرورش ماهی در روستای حیدریا
		توسعه دامداری	توسعه دامداری‌های صنعتی و نیمه‌صنعتی، وارد کردن نژادهای اصیل دامی از خارج از کشور (نژاد گاو سیمیتال و هلندی).
	توسعه کشاورزی	تغییر الگوی کشت	اصلاح الگوی کشت به‌خصوص در اراضی پیرامون دریاچه ارومیه به جهت کمبود آب و صرفه‌جویی در آن.
		تأمین آب کشاورزی	تأمین آب کشاورزی از طرف دولت، مدیریت صحیح منابع آب.
		توسعه باغات	تقویت کشاورزی به‌خصوص اراضی باغی، ترویج باغات پسته و سیب، توسعه باغات انگور به روش ایستاده و درختی
		کشت جایگزین	کشت محصولاتی با نیاز آبی کم (زعفران، پسته و گل محمدی)، جلوگیری از کاشت محصولاتی که نیاز آب زیادی دارند
		طرح بهکشات	احداث کارخانه‌های تولیدی کوچک در نواحی روستا (کارگاه‌های چوبی، غذایی، نساجی، فلزی و ...)
تنوع‌بخشی غیر زراعی (غیر)	صنعت	احداث کارگاه‌های تولیدی	

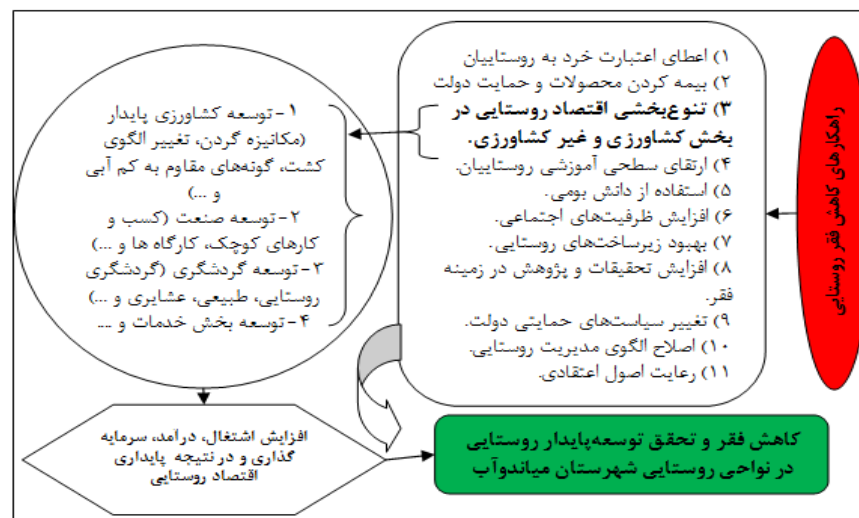
ابعاد	شاخص	مقوله	مفاهیم
کشاورزی)		توسعه صنایع دستی	سرمایه‌گذاری در بخش تولید ابزارآلات صنعتی (کارتک و ماله‌سازی در قپچاق)، توسعه قالی‌بافی، جاجیم‌بافی، تابلو فرش، تولید تنورهای سنتی، سبذبافی
		مشاغل صنعتی	توسعه مشاغل صنعتی به‌منظور استفاده از نیروی کار ارزان و منابع ارزان با الگو برداری از کشورهای مانند چین و هند.
		فرآوری محصولات کشاورزی	ایجاد کارخانه‌های بسته‌بندی انگور، میوه و حبوبات، تولید خانگی رب گوجه‌فرنگی، تولید دوشاب سنتی؛ پرورش زنبور عسل
	گردشگری	شناسایی توان طبیعی	شناسایی توانمندی‌های بومی مناطق روستایی از نظر توریستی و طبیعی
		گردشگری روستایی،	توسعه و گسترش مناطق گردشگری روستای حیدر باغی (حمام حیدر باغی و چال‌خماز)، بهره‌برداری از پتانسیل‌های گردشگری روستایی، ایجاد مسیر گردشگری پیرامون رودخانه زرینه‌رود
		تبلیغات	تبلیغ مناطق گردشگری در رسانه‌های اجتماعی و صداوسیما
		گردشگری مذهبی	توسعه بقعه‌های متبرکه امام‌زاده تاج‌الدین علی روستای قپچاق و بقعه زید الحسنی در روستایی قدرت‌کندی
		گردشگری تاریخی	توسعه گردشگری روستای داش‌تپه
		گردشگری عشایری	توسعه گردشگری عشایری در بخش باروق
		گردشگری طبیعی	توسعه گردشگری غار جیبیکلو، توسعه گردشگری سد نوروز لو
	کسب و کارهای کوچک روستایی	کسب و کارهای کوچک	ایجاد کسب و کارهای خانگی و محلی کوچک، توسعه کسب و کارهای کوچک روستایی مانند: ایجاد کارگاه‌های تولید لبنیات محلی، ایجاد شغل برای جوانان در زمینه پرورش بلدرچین و تولید تخم بلدرچین؛ پرورش بوقلمون و مرغ محلی؛ تولید کود کمپوست
		مشاغل زنان	گسترش اشتغال بومی در زمینه مشاغل خانگی و زنان، توسعه مشاغل خانگی زنان
	بازارهای محلی	توسعه بازارهای هفتگی	گسترش بازارهای هفتگی (پنجشنبه‌بازار بکتاش، سه‌شنبه‌بازار گل سلیمان‌آباد، جمعه‌بازار زنجیرآباد، چهارشنبه‌بازار سوگلی‌تپه و ...)
		بازاریابی	ایجاد بازارهای محلی در روستاها برای فروش محصولات و سهولت دسترسی روستائیان
		حضور زنان در عرصه اقتصادی	فراهم نمودن زمینه‌های حضور زنان تولیدکننده در بازارهای محلی جهت فروش محصولات یا بازار مخصوص زنان روستایی
		ایجاد آرامش در بازار	حل مشکل بازار فروش محصولات کشاورزی و غیر کشاورزی
	خدماتی	سرمایه‌گذاری	سرمایه‌گذاری در مشاغل خدماتی روستایی
		نگهداری محصول	احداث و مجهز کردن سردخانه نگهداری محصولات کشاورزی
		اشتغال	اشتغال در مشاغل کاذب (دست‌فروشی و پيله‌وری و ...)
		توسعه خدمات	گسترش مشاغل خدماتی در زمینه‌های مختلف
ارتقای سطح آموزشی روستائیان	آموزش	کسب مهارت	کسب مهارت‌های تنوع‌بخشی و تولیدات غیرزراعی، آموزش در زمینه افزایش بهره‌وری تولیدات کشاورزی و غیرکشاورزی، آموزش کشت محصولات دارای درآمد و ارزآوری بالا و به‌صرفه
استفاده از دانش بومی	دانش بومی	-	استفاده از دانش بومی مردم در زمینه ایجاد مشاغل غیرزراعی در اراضی شور دریاچه، استفاده از دانش بومی جهت کشت محصولات مقاوم به شوری و کم‌آبی
افزایش ظرفیت‌های اجتماعی	ایجاد تشکل‌های محلی	ایجاد سازمان‌های مردمی	توسعه تعاونی‌های محلی فروش محصولات کشاورزی، ایجاد گروه‌های غیردولتی.
	بهداشت و درمان	بهداشتی	بهبود وضعیت اماکن بهداشتی و درمانی

ابعاد	شاخص	مقوله	مفاهیم
	گسترش سرمایه اجتماعی روستاییان	مشارکت و انسجام	افزایش مشارکت و همکاری روستاییان و کشاورزان در زمینه فروش محصولات، شناسایی پتانسیل‌های مالی قابل مشارکت
		همکاری	ترغیب روستاییان به همکاری و همفکری با مسئولین
		مهاجرت	جلوگیری از مهاجرت نیروهای کار فعال از روستاها با ایجاد انگیزه در آنان و جلوگیری از مهاجرت فصلی با ایجاد اشتغال صنعتی
		تغییر رسوم ازدواج	ازدواج به موقع جوانان روستایی جهت ترغیب به تلاش بیشتر
		حذف اقشار فقیر	اجرای طرح‌های برای حذف قشر مورد حمایت نهادهای حمایتی
بهبود زیرساخت‌های روستایی	زیرساخت‌های فیزیکی، افزایش امکانات رفاهی و ارتباطی	اصلاح زیرساخت‌ها	ایجاد زیرساخت‌های فیزیکی (راه، آب، برق، گاز و غیره)
		بهبود بافت فیزیکی	مدرنیزه کردن بافت‌های فرسوده، تغییر در معماری و بافت خانه‌ها
		اصلاح امکانات رفاهی و تفریحی	ایجاد فضای شاد و مفرح برای جوانان (احداث مراکز ورزشی، پارک‌ها و بوستان‌ها، تدارک برنامه‌های شاد و مفرح در روستاها)
		راه‌های ارتباطی	افزایش کیفیت و کمیت راه‌های ارتباطی
		امکانات کشاورزی	افزایش امکانات کشاورزی توسط جهاد کشاورزی
		زیرساختی مخابراتی و حمل‌ونقل	توسعه امکانات حمل‌ونقل (حمل‌ونقل عمومی و شخصی) و ارتباطات (تلفن ثابت، همراه، اینترنت، مراکز خدمات‌دهنده)
افزایش تحقیق و پژوهش	آگاهی و ارزیابی	پایش و ارزیابی	تحقیق در زمینه عوامل مؤثر در گسترش فقر، ارزیابی توان‌های محیطی و اقتصادی در زمینه پایداری اقتصاد، ارزیابی ابعاد فقر در منطقه و شناسایی زمینه‌هایی محرومیت، شناسایی تعداد جمعیت و نیروی کار فعال و قابل مشارکت در مسائل اجتماعی
		استفاده از نیروهای کارآمد با رشته‌های مرتبط	استفاده از مهندسين و کارشناسان فارغ‌التحصیل رشته‌های مرتبط با مسائل روستایی (ترویج و برنامه‌ریزی روستایی و ...)، ارتباط دادن رشته‌های کشاورزی و روستایی با پتانسیل‌های روستایی
تغییر سیاست‌های حمایتی دولت	تغییر شیوه برنامه‌ریزی	اصلاح راهبردهای اقتصادی	بازنگری در برنامه‌های توسعه و تغییر روند آن‌ها از پایین به بالا، تدوین راهبری صحیح اقتصادی، اصلاح شبکه منطقه‌ای اقتصاد
	برنامه‌های حمایتی دولت	حمایت حمایت از کشاورزان و روستاییان	توجه جدی دولت و اتخاذ سیاست‌های مناسب و ارائه بودجه اصلاح راهبردهای اقتصادی متأثر از سیاست‌های مافیای واردات فرآورده‌های کشاورزی، اعلام نیاز به تولید و قیمت تضمینی، تنظیم بازار و قانون عرضه و تقاضا، حمایت دولت از آبیاری قطره‌ای و بارانی
الگوی مدیریت روستایی	حکمرمایی خوب روستایی	حکمرمایی خوب	تمرکززدایی، مدیریت هزینه‌های عمومی و اداری، مشارکت سهامی و انعطاف‌پذیری، تأمین امنیت فقرا در برابر فساد و جرم
	بهر روز بودن و آگاهی	اطلاعات دقیق	دسترسی مدیران روستایی به آمار کشاورزی و منابع طبیعی
		شایسته‌سالاری	ورود خبرگان با تحصیلات دانشگاهی به حوزه مدیریت روستایی
		مدیریت بازاریابی	مدیریت بازار و میدان‌های میوه و تره‌بار و فروش محصولات
	مدیریت منابع و اصول بازاریابی	مدیریت منابع	رسیدگی شورا و دهیاری به نحوه فروش محصولات کشاورزی
			مدیریت منابع طبیعی (آب، زمین، خاک و ...) و محیط‌زیست، رسیدگی امور آب روستایی به نحوه آب مصرفی روستاییان.
رعایت اصول اعتقادی	اعتقادات سنتی	حمایت مادی و معنوی	حمایت مسئولین از کارآفرینان و مالکین برای ایجاد کسب‌وکارهای جدید و مروجان کشاورزی مدرن
		ایدئولوژی	اصلاح بعضی ایدئولوژی‌های رایج مانند: پوچ بودن دنیا و بی‌ارزش بودن مال و دارایی را تبلیغ می‌کند.

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۸

بنابراین، همان‌طوری که جدول فوق نشان می‌دهد، راهکارهای مختلفی در جهت کاهش میزان فقر روستایی و افزایش میزان توانمندی فقرای روستایی در شهرستان میاندوآب وجود دارد که در صورت توجه به این راهکارها می‌توان به نتایج خوبی دست پیدا کرد. مهم‌ترین راهکارهای مطرح در این زمینه از نظر جامعه آماری مورد مطالعه

عبارت‌اند از: ۱) اعطای اعتبارت خرد، ۲) بیمه کردن محصولات و حمایت دولت (بیمه کردن محصولات در مقابل سرمازدگی، آفت‌زدگی و ...)، ۳) تنوع‌بخشی اقتصادی روستایی (تنوع‌بخشی زراعی و غیرزراعی)، ۴) ارتقای سطح آموزشی روستاییان، ۵) استفاده از دانش بومی، ۶) افزایش ظرفیت‌های اجتماعی، ۷) بهبود زیرساخت‌های روستایی، ۸) افزایش تحقیقات و پژوهش در زمینه فقر، ۹) تغییر سیاست‌های حمایتی دولت، ۱۰) اصلاح الگوی مدیریت روستایی و ۱۱) اصلاح اصول اعتقادی. در میان این راهکارها، غالب پاسخگویان به اهمیت و تأثیر تنوع‌بخشی اقتصادی تأکید کرده‌اند و با تحقق رویکرد تنوع‌بخشی فعالیت‌های غیرزراعی در نواحی روستایی شهرستان میاندوآب می‌توان به پایداری اقتصادی و درنهایت به کاهش جریان فقر و تحقق توسعه پایدار روستایی در این شهرستان دست‌یافت (شکل ۲).

شکل ۲. راهکارهای کاهش فقر در محدوده مورد مطالعه (مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۸)

با توجه به اهمیت تنوع‌بخشی اقتصادی در نواحی روستایی این شهرستان در این قسمت از تحقیق با استفاده از روش نظریه مبنایی و مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با نمونه آماری، اقدام به شناسایی توزیع فضایی زمینه‌های تنوع‌بخشی اقتصادی روستایی در بخش‌های سه‌گانه شهرستان میاندوآب گردید. بخش مرکزی این شهرستان که بیشترین تعداد روستاها و جمعیت را دارا می‌باشد، با وجود صنایع کارگاهی (چوبی، غذایی، فلزی و ...) و تولیدی، شهرک صنعتی میاندوآب، کارخانه‌های فرآوری محصولات کشاورزی و لبنی مانند کارخانه شکر میاندوآب، سبزه پاک‌کنی، تولید رب گوجه‌فرنگی، سردخانه‌های صنعتی و ... از قطب‌های توسعه صنایع کوچک روستایی در این شهرستان به‌شمار می‌رود. همچنین از نظر گردشگری (گردشگری مذهبی (بقعه زیدالحسنی)، تاریخی (روستای داش‌تپه)، کشاورزی (اراضی حاشیه سد نوروزلو)، گردشگری روستایی (حاشیه رودخانه زرینه‌رود) و تالاب توریستی سد نوروزلو) و توسعه دامداری و تغییر الگوی کشت نیز ظرفیت و قابلیت بالایی دارد و می‌تواند در صورت سرمایه‌گذاری و توجه بیشتر از میزان فقر روستایی در این شهرستان بکاهد. بخش مرحمت‌آباد نیز در

زمینه توسعه اراضی زراعی و باغی، صنایع کوچک روستایی، توسعه گردشگری (گردشگری مذهبی (بقعه تاج‌الدین علی)، گردشگری تاریخی (تپه چهاربرج و فیروزآباد))، ایجاد کسب‌وکارهای کوچک در بخش کشاورزی، توسعه دامداری (گاو گاومیش)، پرورش طیور، تغییر الگوی کشت جایگزین، قابلیت و توان چشم‌گیری دارد. ولی برخلاف این دو، بخش باروق که یک منطقه کوهستانی است، از شرایط متفاوتی برخوردار می‌باشد. چنانچه در این بخش قابلیت توسعه کشاورزی دیم وجود داشته و از نظر صنعت تنها صنایع دستی ظرفیت توسعه را دارد، ولی در زمینه توسعه دامداری به خصوص دام کوچک (بز و گوسفند) با توجه به داشتن مراتع بسیار، از قابلیت و ظرفیت خوبی برخوردار بوده و به همین جهت توسعه بازارهای محلی به مانند بازار محلی گل سلیمان‌آباد نیز می‌تواند در اقتصاد روستایی این منطقه نقش‌آفرینی کند. همین‌طور این بخش از نظر توسعه گردشگری (اکوتوریسم) نیز موقعیت خیلی خوبی دارد و با وجود کوه‌های و دره‌های زیبا و مراتع بسیار قابلیت توسعه گردشگری ورزشی، با وجود، چشمه‌های طبیعی روستایی حیدر باغی، غار جبیکلو و ... گردشگری طبیعی، با وجود حمام تاریخی حیدر باغی گردشگری تاریخی و با وجود عشایر غیور در بیلاق، قشلاق و میان‌بند این منطقه به خصوص در دهستان آجیرلی شرقی توسعه گردشگری عشایری از پتانسیل خوبی برخوردار است (جدول ۷).

جدول ۷. راهکارهای تنوع‌بخشی اقتصادی کاهش فقر در بخش‌های سه‌گانه میان‌دوآب

راهکارها	بخش مرحمت‌آباد	بخش مرکزی	بخش باروق
توسعه کشاورزی (زراعی و باغی)	توسعه کشاورزی آبی (زراعی و باغی) و امکان ایجاد روش‌های نوین آبیاری	توسعه کشاورزی آبی (زراعی و باغی) و امکان ایجاد روش‌های نوین آبیاری	توسعه کشاورزی دیمی (زراعی و باغی) و امکان ایجاد روش‌های نوین آبیاری
توسعه صنایع روستایی	صنایع کوچک روستایی (چوبی، فلزی و ...)، کارخانه فرآوری لبنیات و تولید پنیر	صنایع کارگاهی و تولیدی، شهرک صنعتی، کارخانه‌های فرآوری محصولات کشاورزی مانند کارخانه تولید شکر، سبزه پاک‌کنی، شیره انگور، تولید رب و ...	صنایع دستی (قالی‌بافی، جاجیم‌بافی، سبذبافی و ...)
توسعه گردشگری	گردشگری مذهبی (بقعه متبرکه تاج‌الدین علی روستای قیچاق)، گردشگری تاریخی (تپه چهاربرج و روستای فیروزآباد)	گردشگری مذهبی (بقعه زیدالحسنی)، گردشگری تاریخی (داش‌تپه)، گردشگری کشاورزی (اراضی حاشیه سد نوروزلو)، روستایی (حاشیه رودخانه زرينه‌رود) و تالاب توریستی سد نوروزلو،	گردشگری ورزشی، گردشگری طبیعی (چشمه‌های طبیعی روستای حیدر باغی، غار جبیکلو)، تاریخی (حمام تاریخی حیدر باغی) و عشایری
کسب‌وکارهای کوچک	کسب‌وکارهای کوچک روستایی در زمینه کشاورزی	کسب‌وکارهای کوچک به خصوص در زمینه صنایع کارگاهی و تولیدی	کسب‌وکارهای کوچک روستایی در زمینه دامداری و گردشگری
توسعه بازارهای محلی	ایجاد بازار هفتگی در روستای قیچاق با توجه موقعیت مرکزی این روستا	توسعه و گسترش پنجشنبه‌بازار بکتاش، چهارشنبه‌بازار سوگلی‌تپه و جمعه‌بازار زنجیرآباد	توسعه و گسترش سه‌شنبه‌بازار روستای گل سلیمان‌آباد
توسعه دامداری	ایجاد دامداری صنعتی و نیمه‌صنعتی در زمینه گاو و گاومیش، احداث کارخانه فرآوری محصولات، ایجاد مراکز جمع‌آوری لبنیات	ایجاد دامداری صنعتی و نیمه‌صنعتی در زمینه گاو و گاومیش، احداث کارخانه فرآوری محصولات دامی، ایجاد مراکز جمع‌آوری شیر و لبنیات	ایجاد دامداری صنعتی و نیمه‌صنعتی در زمینه گاو، گاومیش، احداث مراکز جمع‌آوری شیر و لبنیات

نگهداری طیور در حیاط مسکونی	توسعه مرغداری‌ها، مزارع پرورش بوقلمون	توسعه مرغداری، مزارع پرورش بوقلمون و بلدرچین	پرورش طیور
کشت پسته	کشت زعفران، پسته و ... در اراضی حاشیه دریاچه ارومیه	کشت زعفران، پسته و ... در اراضی حاشیه دریاچه ارومیه	کشت جایگزین

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۸

اثرات تنوع‌بخشی اقتصاد روستایی در کاهش فقر

جهت بررسی تأثیر تنوع‌بخشی اقتصاد روستایی در کاهش فقر ابتدا به بررسی توصیفی متغیرهای مستقل و وابسته پرداخته می‌شود. نتایج حاصله نشان داد، میانگین فقر در این منطقه ۳/۱۷، تنوع‌بخشی زراعی ۳/۰۵، تنوع‌بخشی غیرزراعی ۳/۲۴ و بهبود زیرساخت‌های تولیدی و رفاهی دارای میانگین ۳/۱۰ می‌باشد که نشان‌دهنده اهمیت تنوع‌بخشی غیرزراعی در این منطقه می‌باشد (جدول ۸).

جدول ۸. بررسی وضعیت توصیفی متغیرهای وابسته و مستقل تحقیق

متغیرها	میانگین	انحراف معیار	واریانس
فقر روستایی	۳/۱۷	۰/۵۸۱	۰/۳۳۸
تنوع‌بخشی زراعی	۳/۰۵	۰/۷۶۷	۰/۵۸۹
تنوع‌بخشی غیرزراعی	۳/۲۴	۰/۶۴۹	۰/۴۲۲
بهبود زیرساخت‌های تولیدی و رفاهی	۳/۱۰	۰/۵۲۸	۰/۲۷۹

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۸

مدل پردازش رگرسیونی عوامل تأثیرگذار در کاهش فقر روستایی نشان می‌دهد، که تنوع‌بخشی اقتصاد روستایی ۰/۹۱ درصد تأثیر مثبت در کاهش فقر روستایی در شهرستان میاندوآب دارد. همچنین تنوع‌بخشی تغییرات معناداری در سطح ۰/۰۱ آلفا در محدوده مورد مطالعه ایجاد کرده و با هر تغییر در متغیر مستقل ۱۷/۱۴ درصد متغیر وابسته تغییر می‌کند (جدول ۹).

جدول ۹. تحلیل واریانس اثرات تنوع اقتصادی در کاهش فقر روستایی

دوربین واتسون	سطح معناداری F	تغییرات F	اشتباه معیار	ضریب تعیین تصحیح شده	ضریب تعیین	ضریب همبستگی چندگانه
۲/۰۳۱	۰/۰۰۰	۴۱۷/۱۴	۰/۱۷۲	۰/۹۱۲	۰/۹۱۵	۰/۹۵۶

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۸

سپس با بهره‌گیری از نرم‌افزار SPSS و استفاده از مدل رگرسیونی چندگانه توأم، عوامل و شاخص‌های تأثیرگذار در تنوع‌بخشی اقتصاد روستایی در کاهش فقر مشخص گردید که هر سه شاخص مورد بررسی دارای اثری کاملاً معنادار می‌باشد و نتیجه آزمون دروین واتسون تأییدکننده همین امر است و می‌توان معادله رگرسیون را ادامه داد و مهم‌تر اینکه، نتایج تحقیق را می‌توان به جامعه بزرگ‌تر تعمیم داد (جدول ۱۰).

جدول ۱۰. تحلیل واریانس مبتنی بر وجود رابطه خطی بین فقر و شاخص‌های تنوع‌بخشی اقتصادی

مؤلفه‌ها	مجموع مربعات	درجه آزادی	میانگین مربعات	آماره آزمون F	سطح معناداری
اثر رگرسیونی	۲۰/۱۸۷	۴	۱۰/۰۹۴	۸۹/۷۶۲	۰/۰۰۰
باقیمانده	۱۳/۲۶	۱۱۸	۰/۱۱۲		
کل	۳۳/۴۵	۱۲۰			

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۸

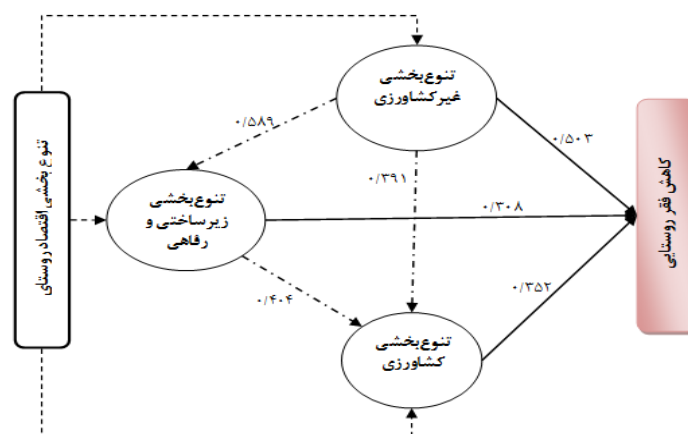
جهت بررسی میزان تأثیر شاخص‌های تنوع‌بخشی اقتصادی روستایی در کاهش فقر روستایی در شهرستان میاندوآب با استفاده از آزمون رگرسیون چند متغیره پرداخته شد. در این مرحله شاخص‌های تنوع‌بخشی کشاورزی، غیرزراعی و بهبود زیرساخت‌های تولیدی به‌عنوان متغیر مستقل و فقر روستایی (متغیرهای منتخب به‌عنوان شاخص فقر روستایی) به‌عنوان متغیر وابسته در نظر گرفته شدند. نتایج نشان داد، شاخص تنوع‌بخشی غیرکشاورزی با میزان بتای $۰/۵۰۳$ و سطح معناداری $۰/۰۰۰$ و شاخص تنوع‌بخشی کشاورزی با میزان بتای $۰/۳۵۲$ و سطح معناداری $۰/۰۰۰$ در رتبه دوم اهمیت قرار دارد (جدول ۱۱).

جدول ۱۱. ضریب رگرسیون شاخص‌های تنوع‌بخشی اقتصادی روستایی

شاخص‌های تنوع‌بخشی	ضریب غیراستاندارد		ضریب استاندارد	T	سطح معناداری
	B	خطای استاندارد		BETA	
عرض از مبدأ	-۰/۲۶۴	۰/۰۹۹	-	-۲/۶۷۳	۰/۰۰۹
تنوع‌بخشی کشاورزی	۰/۲۶۶	۰/۰۲۵	۰/۳۵۲	۱۰/۸۵۲	۰/۰۰۰
تنوع‌بخشی غیرکشاورزی	۰/۵۵۶	۰/۰۴۷	۰/۵۰۳	۱۱/۷۱۷	۰/۰۰۰
بهبود زیرساخت‌های تولیدی و رفاهی	۰/۲۷۵	۰/۰۳۴	۰/۳۰۸	۸/۱۹۷	۰/۰۰۰

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۸

سپس با انجام آزمون تحلیل‌مسیر به بررسی اثرات مستقیم و غیرمستقیم تنوع‌بخشی اقتصادی روستایی محدود به مورد مطالعه در کاهش میزان فقر روستایی پرداخته شده است (شکل ۳).

شکل ۳. تحلیل مسیر اثرات تنوع‌بخشی اقتصادی در کاهش فقر روستایی

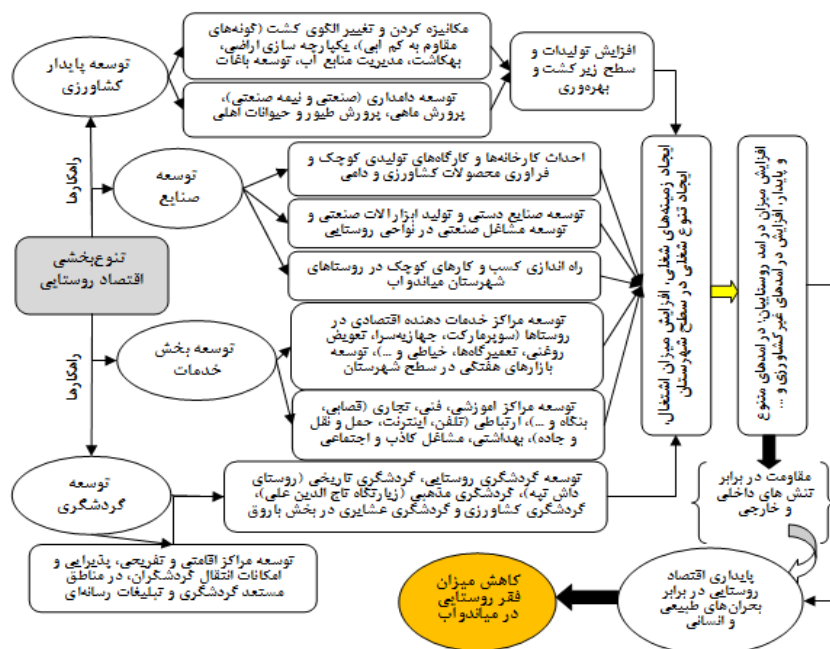
منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۸

جدول ۱۲. سنجش میزان اثرات مستقیم و غیرمستقیم تنوع بخشی اقتصادی در کاهش فقر روستایی

شاخص‌ها	اثر مستقیم	اثر غیرمستقیم	اثر کلی	رتبه‌بندی
تنوع بخشی کشاورزی	۰/۳۵۲	-	۰/۳۵۲	۳
تنوع بخشی غیرکشاورزی	۰/۵۰۳	۰/۳۲۳	۰/۸۲۶	۱
بهبود زیرساخت‌های تولیدی و رفاهی	۰/۳۰۸	۰/۱۴۳	۰/۴۵۱	۲

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۸

همان‌گونه که جدول ۱۲ نشان می‌دهد، شاخص تنوع بخشی غیرکشاورزی با مقدار تأثیر ۰/۸۲۶ در رتبه اول اهمیت و شاخص بهبود زیرساخت‌های تولیدی و رفاهی با مقدار تأثیر ۰/۴۵۱ در رتبه دوم اهمیت به ترتیب بیشترین میزان تأثیر را در کاهش میزان فقر روستایی در محدوده مورد مطالعه داشته‌اند. چنانچه، این رویکرد علاوه بر تقویت پایه‌های اقتصاد روستایی، مانع از مهاجرت روستاییان شده و با فراهم کردن ساختار انجام انواع فعالیت‌های اقتصادی، نه تنها سبب کاهش مشکلات شهرها خواهد گردید، بلکه کیفیت زندگی روستاییان را نیز به کیفیت زندگی شهرنشینان نزدیک و همسان می‌کند و در نهایت موجب تسهیل روند توسعه روستایی شده و همین‌طور تأثیر مهمی در کاهش فقر و بهبود رفاه خانوارهای روستایی و توزیع درآمد در مناطق روستایی دارد. به‌طوری‌که، این مشاغل در بلندمدت، فرصت‌های درآمدی خانوارهای روستایی را متنوع ساخته و آسیب‌پذیری درآمد آن‌ها را در برابر نوسانات اقتصادی و محیطی کاهش می‌دهد. به‌طور کلی متنوع ساختن زمینه‌های شغلی را می‌توان نوعی بیمه غیرمستقیم برای امنیت درآمد روستاییانی دانست که بهره‌وری اندکی داشته و یا به علت حوادث طبیعی غیرمترقبه آسیب‌دیده‌اند. در ادامه پاسخگویی به سؤال دوم تحقیق و بررسی نحوه تأثیرگذاری تنوع اقتصادی در کاهش فقر روستایی علاوه بر مطالعات کمی از مطالعات کیفی و از روش ارزیابی مشارکتی (مصاحبه‌های نیمه ساختاریافته) با استفاده از تکنیک نمودار اثر استفاده شده است. لذا، می‌توان گفت، تنوع بخشی اقتصاد روستایی از طریق پایداری کشاورزی (تغییر الگوی کشت به سبب کم‌آبی و خشک شدن دریاچه ارومیه و کشت گونه‌های مقاوم به کم‌آبی)، توسعه صنایع روستایی (صنایع تبدیلی در حاشیه شهر میاندوآب؛ صنایع روستایی در بخش باروق، و فرآوری محصولات کشاورزی در بخش مرحمت‌آباد)، توسعه گردشگری روستایی که زمینه خوبی در گردشگری روستایی، عشایری، کشاورزی، تاریخی و ... در سطح شهرستان وجود دارد، توسعه بخش خدمات و بهبود زیرساخت‌های تولیدی و رفاهی در نواحی روستایی می‌تواند موجب افزایش میزان درآمد، اشتغال و سرمایه‌گذاری گردیده و پایداری اقتصادی را فراهم ساخته و موجب کاهش فقر روستایی گردد (شکل ۴).

شکل ۴. نمودار اثر نحوه تأثیر تنوع بخشی اقتصادی در کاهش فقر

منبع: یافته های تحقیق، ۱۳۹۸

(۵) نتیجه گیری

امروزه، بخش کشاورزی در شهرستان میاندوآب طی سال های اخیر تحت تأثیر خشک شدن آب دریاچه ارومیه قرار گرفته و این عامل منجر به کاهش درآمد، اشتغال، سرمایه گذاری، بهره وری نیروی کار و تخریب اراضی کشاورزی و بالاخره افزایش سطح فقر در بین مردم روستاها و افزایش میزان مهاجرت در بین جوانان روستایی و خالی از سکنه شدن بعضی از روستاها شده است. لذا، جستجوی راهکارهایی جهت کاهش تعداد فقرا در این منطقه ضروری به نظر می رسد. در این راستا، نتایج نشان داد، راهکارهای مختلفی جهت کاهش فقر روستایی و افزایش میزان توانمندی آنان در میاندوآب وجود دارد که در صورت توجه برنامه ریزان به این راهکارها می توانند از میزان فقر موجود در شهرستان میاندوآب کاسته و در جهت توانمندسازی و ظرفیت سازی این نواحی گام بردارند. طبق نتایج، مهم ترین راهکارهای مطرح در این زمینه از نظر مسئولین، کارشناسان و خبرگان محلی مورد مطالعه عبارتند از: اعطای اعتبارت خرد به روستاییان و کشاورزان، بیمه کردن محصولات و حمایت دولت، تنوع بخشی اقتصادی در بخش کشاورزی و غیر کشاورزی (تغییر الگوی کشت با گونه های مقاوم به کم آبی مانند زعفران، گل محمدی، پسته، توسعه دامداری، توسعه صنایع از قبیل کارگاه های تولیدی)، احداث کارخانه های فرآوری محصولات، توسعه شهرک صنعتی، توسعه صنایع دستی، توسعه و گسترش گردشگری، توسعه کسب و کارهای کوچک، توسعه و ایجاد بازارهای محلی و بخش خدمات و ...، ارتقای سطحی آموزشی روستاییان، استفاده از دانش بومی، افزایش ظرفیت های اجتماعی، بهبود زیرساخت های روستایی، افزایش تحقیقات، تغییر سیاست های حمایتی دولت، الگوی مدیریت روستایی و اصلاح اصول اعتقادی.

همان طوری که اشاره شد، یکی از مهم‌ترین راهکارهای کاهش فقر روستایی در محدوده شهرستان میاندوآب از نظر جامعه آماری و طبق مطالعات کیفی توجه به رویکرد "تنوع‌بخشی اقتصاد روستایی" است. چنانچه، تنوع‌بخشی اقتصاد روستایی دارای اثرات مثبتی در افزایش میزان درآمد، سطح اشتغال، میزان تولیدات، سرمایه‌گذاری و در نتیجه کاهش فقر روستایی در شهرستان میاندوآب دارد. در همین راستا، شاخص تنوع‌بخشی غیرکشاورزی (غیرزراعی) و ایجاد مشاغلی که نیاز آبی کمتری دارند؛ مانند توسعه صنایع روستایی (کارگاه‌های فرآوری محصولات دامی، زراعی، باغی و ...، توسعه صنایع دستی، کارگاه‌های قالیبافی، صنایع فلزی، صنایع چوبی، صنایع غذایی و ...)، توسعه‌بخش خدمات در غالب روستاها و توسعه گردشگری روستایی (مذهبی، ورزشی، عشایری) از اهمیت زیادی در کاهش فقر روستایی در محدوده مطالعه برخوردار است. چنانچه، تنوع‌بخشی بلندمدت، فرصت‌های درآمدی خانوارهای روستایی را متنوع ساخته و آسیب‌پذیری درآمد آن‌ها را در برابر نوسانات اقتصادی و محیطی کاهش می‌دهد. به‌طور کلی متنوع ساختن زمینه‌های شغلی را می‌توان نوعی بیمه غیرمستقیم برای امنیت درآمد روستاییانی دانست که بهره‌وری اندکی داشته و یا به علت حوادث طبیعی غیرمترقبه آسیب‌دیده‌اند. لذا توسعه مشاغل غیرکشاورزی، عاملی بازدارنده برای افزایش فقری است که در نتیجه کاهش تولید سرانه در مناطق روستایی و افزایش بیکاری به وجود می‌آید. بنابراین، نتایج تحقیق حاضر با نتایج تحقیقات کریمزاده و همکاران (۱۳۹۵)، هاقبلادی و همکاران (۲۰۱۰)، هیمان‌شا و همکاران (۲۰۱۱)، ایمای و همکاران (۲۰۱۵) با نتایج سوال دوم در زمینه تنوع‌بخشی اقتصادی و تحقیقات کیجیما و لانجاو (۲۰۰۵)، سیلوا و همکاران (۲۰۱۰)، سانفو و جرراد (۲۰۱۲)، میللور و مالیک (۲۰۱۶) با نتایج سوال اول و راهکارهای کاهش فقر در یک راستا قرار دارد. با توجه به نتایج تحقیق و در جهت توسعه اقتصادی، اشتغال‌زایی روستایی و کاهش فقر روستایی پیشنهادهایی به شرح زیر ارائه می‌شود: ۱) توسعه گردشگری عشایری و بوم‌گردی در بخش باروق، ۲) راه‌اندازی مجدد کارگاه فرآوری محصولات دامی در روستای اسماعیل‌آباد، ۳) ایجاد کارگاه فرآوری محصولات باغی و زراعی در بخش مرکزی و بخش مرحمت‌آباد، ۴) توسعه گردشگری مذهبی در بخش مرحمت‌آباد، ۵) شناسایی عوامل مؤثر بر فقر روستایی در سطح شهرستان.

تشکر و قدردانی

مقاله حاضر مستخرج از رساله دکتری نویسنده مسئول با عنوان *الگوسازی فضایی کاهش فقر روستایی با تأکید بر رویکرد تنوع‌بخشی فعالیت‌های اقتصادی مطالعه موردی: شهرستان میاندوآب در دانشگاه تبریز است.*

۶) منابع

- اعظمی، موسی، سیه پناه و بهادری قزلجه، مختار، (۱۳۹۵)، نقش تعاونی‌های شهرستان فامنین در کاهش فقر روستایی، فصلنامه تعاون و کشاورزی، سال ۵، شماره ۱۷، صص ۷۴-۵۳.
- افراخته، حسن، رضا منافی‌آذر و محمد ولایی، (۱۳۹۵)، اثرات مکانی- فضایی مهاجرت بازگشتی در شهرستان میاندوآب، مجله پژوهش و برنامه‌ریزی روستایی، سال ۵، شماره ۱ (پیاپی ۱۳)، صص ۹۸-۸۳.

- پورمقدم، امین و مهرابی‌بشرآبادی، حسین، (۱۳۹۲)، تأثیر تغییرات بهره‌وری عوامل تولید بر شاخص فقر روستایی در ایران، فصلنامه روستا و توسعه، سال ۱۶، شماره ۴، صص ۳۶-۱۹.
- جوان، جعفر، شایان، حمید و نوغانی، محسن، (الف) (۱۳۹۰)، پایدارسازی جمعیتی سکونتگاه‌های روستایی مشهد، با تأکید بر متنوع‌سازی فعالیت‌های اقتصادی، جغرافیا و توسعه ناحیه‌ای، سال ۱۶، صص ۱۴۴-۱۲۵.
- جوان، جعفر، علوی‌زاده، امیر و کرمانی، مهدی، (ب) (۱۳۹۰)، نقش متنوع‌سازی فعالیت‌های اقتصادی در توسعه پایدار روستایی موردی: شهرستان سمیرم، جغرافیا (انجمن ایران)، سال ۹، شماره ۲۹، صص ۴۳-۱۷.
- خالدی، کوهسار، حقیقت‌نژاد، اندیشه، (۱۳۹۱)، رشد اقتصادی بخش کشاورزی و فقر روستایی در ایران، فصلنامه رفاه اجتماعی، سال ۱۲، شماره ۴۶، صص ۵۷۳-۵۵۵.
- دادورخانی، فضلیه، سلمانی، محمد، صامت، فرهادی و زارع، زهره، (۱۳۹۰)، حکمروایی خوب راهبردی برای کاهش فقر روستایی، فصلنامه نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی، سال ۳، شماره ۴، صص ۱۲۰-۱۰۳.
- سازمان برنامه‌وبودجه، (۱۳۸۸)، مجموعه اسناد ملی توسعه در برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، جلد دوم، اسناد توسعه ویژه (فرابخشی)، تهران.
- شیروانیان، عبدالرسول و بهالدین نجفی، (۱۳۹۰)، بررسی نقش سرمایه‌ی اجتماعی بر رفاه و کاهش فقر روستایی موردی: محدوده شبکه‌ی آبیاری و زه‌کشی درودزن، اقتصاد کشاورزی، شماره ۳، صص ۵۳-۲۵.
- عبدالمهی، عبدالله، ولائی، محمد، انوری، آرزو، (۱۳۹۲)، ارزیابی اثرات سرمایه اجتماعی در کاهش فقر روستایی موردی: روستای قپچاق، اقتصاد فضا و توسعه روستایی، سال ۲، شماره ۴، صص ۱۵۲-۱۳۳.
- عینالی، جمشید، چراغی، مهدی، بروکی، عادل، (۱۳۹۶)، نقش راه در توسعه مناطق روستایی با تأکید بر تنوع فعالیت‌های اقتصادی مطالعه موردی: دهستان چورزق در شهرستان طارم، پژوهش و برنامه‌ریزی روستایی، سال ۶، شماره ۱ (۱۷)، صص ۳۳-۱۹.
- غفاری، مجتبی، (۱۳۹۳)، راهکارهای کاهش فقر: رهیافتی در اقتصاد نهادگرایی، فصلنامه برنامه‌وبودجه، سال ۱۹، شماره ۴، صص ۲۴۲-۲۱۵.
- فراهانی، حسین، (۱۳۸۵)، ارزیابی پایداری در نواحی روستایی، مطالعه موردی: شهرستان تفرش، رساله دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشگاه تهران، دانشکده جغرافیا.
- فرجی‌سیکبار، حسنعلی، ملایی، نادر، هاجری، بهرام، (۱۳۹۴)، تحلیل فضایی الگوی اشتغال در بخش‌های عمده فعالیت نواحی روستایی ایران، اقتصاد فضا و توسعه روستایی، سال ۴، شماره ۱، صص ۱۴-۱.
- قاسمی، مریم، جوان، جعفر، (۱۳۹۳)، تبیین رابطه تنوع‌بخشی فعالیت‌های اقتصادی و توسعه پایدار روستایی مطالعه موردی: مشهد، پژوهش‌های روستایی، دوره ۵، شماره ۲، صص ۲۶۷-۲۳۲.
- کریم‌زاده، حسین، ولائی، محمد و منافی‌آذر، رضا، (۱۳۹۵)، نقش تنوع‌بخشی به فعالیت‌ها در پایداری اقتصاد روستایی، مطالعه موردی: دهستان مرحمت‌آباد میانی، شهرستان میاندوآب، مجله آمایش جغرافیایی فضا، سال ششم، شماره بیستم، صص ۱۴۴-۱۲۳.
- کوچکی، علیرضا، نصیری، محلاتی، زارع فیض‌آبادی، مهدی و جهان‌بین، محمد، (۱۳۸۳)، ارزیابی تنوع نظام‌های زراعی ایران، فصلنامه پژوهش و سازندگی زراعت و باغبانی، دوره ۱۷ (۶۳)، صص ۸۳-۷۰.
- گای‌ها، آر، (۱۳۷۸)، طراحی راهبردهای کاهش فقر در نواحی روستایی، ترجمه، عبدالرسول مرتضوی، انتشارات وزارت جهاد سازندگی، مرکز تحقیقات و بررسی مسائل، شماره ۳۲، تهران.

- محمدی‌یگانه، بهروز و ولائی، محمد، (۱۳۹۳)، تنوع‌بخشی به اقتصاد روستاها جهت تحقق توسعه‌پایدار مورد: دهستان مرحمت‌آباد شمالی میاندوآب، اقتصاد فضا و توسعه‌روستایی، سال ۳، شماره ۲، ۵۴-۷۰.
- مناف‌آذر، رضا و سمیه شیخی‌کوهسار، (۱۳۹۰)، ارزیابی سیاست متنوع‌سازی اقتصاد روستایی با تأکید بر مشاغل غیرکشاورزی، مجموعه مقالات اولین همایش توسعه‌روستایی، دانشگاه گیلان، شهریور ۱۳۹۰.
- نیازی، محسن، عشایری، طاها، سعادت، موسی، منتظری‌خوش، حسن و عمرانی‌نژاد (۱۳۹۶)، تبیین جامعه‌شناسی فرهنگ روستایی مطالعه‌ای در باب روستاهای اردبیل. مسائل اجتماعی ایران، سال هشتم، شماره ۱، ۱۶۷-۱۸۸.
- ولائی، محمد، (۱۳۹۲)، تنوع‌بخشی به اقتصاد روستایی جهت تحقق توسعه‌پایدار موردی: دهستان مرحمت‌آباد شمالی شهرستان میاندوآب. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه زنجان، گروه جغرافیا.
- Albassam, B. A. (2015), "Economic diversification in Saudi Arabia: Myth or reality?", Resources Policy, Volume 44, PP. 112-117.
- Attaran, M. (1987). "Industrial diversity and economic performance in US areas", *The Annals of Regional Science*, 20(2), PP. 44-54.
- Bergh, A. and Nilsson, T. (2014), "Is Globalization Reducing Absolute Poverty?", World Development, Vol. 62, PP. 42-61.
- Bollman, R. D. (2003), "Supplementary Planning Guidance on Rural Diversification", Development in the Countryside.
- Broeck, G., Van, D and Miet, M. (2017), "Moving Up or Moving Out? Insights into Rural Development and Poverty Reduction in Senegal", World Development, Vol. 99, PP. 95-109.
- Byrd, E.T., Bosley, H. E., & Dronberger, M. G. (2009), "Comparisons of stakeholder perceptions of tourism impacts in rural eastern North Carolina", Journal of tourism Management, 30 (1), PP. 639- 703.
- Chen, X. W, Peia, Z.Y., Chen, A. L, Wang, F., Shen, K., QiaoFu, Z., Li. S. (2015), "Spatial distribution patterns and influencing factors of poverty – a case study on key country from national contiguous special povertystricken areas in china", Procedia Environmental Sciences, 26, PP. 82 – 90.
- Davis, J. (2006), "Rural Non-farm Livelihoods in Transition Economies: Emerging Issues and Policies", Electronic Journal of Agricultural and Development Economics (eJADE), Agricultural and Development Economics Division (ESA) FAO, Vol. 3, No. 2, PP. 180-224.
- Dmurger, S, et al.. (2010), "Rural households' decisions towards income diversification: Evidence from a township in northern China", China Economic, Review 21 , PP. 32-S44.
- Ellis, F., (1998), "Household strategies and rural livelihood diversification", J. Dev. Stud, 35 (1), PP. 1-38.
- FAO. (2015), FAO's Strategic Objective 3, <http://www.fao.org>.
- Gautam, Y., Andersen, P. (2016), "Rural livelihood diversification and household well-being: Insights from Humla, Nepal", Journal of Rural Studies, 44, PP 239-249.
- Hadj, M., Rejeb, K. B., Jalel-Eddine, B. (2015), "Microfinance and Poverty Reduction: A Review and Synthesis of Empirical Evidence", Procedia - Social and Behavioral Sciences, 195, PP. 705 – 712.
- Haggblade, S., Hazell, P., & Reardon, T. (2010), "The rural nonfarm economy: Prospects for growth and poverty reduction", World Development, 38 (10), PP. 1429 –1441.
- Himanshu, L.P., Murgai, R., & Stern, N. (2013), "Nonfarm diversification, poverty, economic mobility, and income inequality: A case study in village India", Agricultural Economics, 44, PP. 461-473.
- Imai, K. S., Gaiha, R., Thapa, G, (2015), "Does non-farm sector employment reduce rural poverty and vulnerability? Evidence from Vietnam and India", Journal of Asian Economics, 36 (2015), PP. 47-61.

- Kapunda, S. M. (2003), "**Diversification and Poverty Eradication in Botswana**", Journal of African Studies, vol, 17, NO.2.
- Liu, Y., Huang, J., Zikhali, P. (2016), "**The bittersweet fruits of industrialization in rural China: The cost of environment and the benefit from off-farm employment**", China Economic Review, Volume 38, PP. 1-10.
- Lohmann, C., & Liefner, I. (2009), "**Location, non-agricultural employment and vulnerability to poverty in rural Thailand**", Erdkunde, 63, PP.141–160.
- Martin, S., and Lorenzen, K. (2016), "**Livelihood Diversification in Rural Laos**", World Development, <http://dx.doi.org/10.1016/j.worlddev. PP. 1-18>.
- Mebratu, D. and Sercovich, F. (2004), "**Poverty. Environmet, and Industrialization in sub-Saharan Africa**", UNADO,s Industrial Development Report.
- Mellor, J.W. and Malik, S. J. (2016), "**The Impact of Growth in Small Commercial Farm Productivity on Rural Poverty Reduction**", World Development, Vol. 91, PP. 1–10,
- Misra, A. (2006), "**Micro Finance in India and Millennium Development Goals: Maximising Impact on Poverty**", Discussion paper for Workshop on World Bank Singapore.
- Piramoon, L., Rezaei-Moghaddam, K. (2014), "**Investigating the economic and environmental effects of tourism on rural areas in Iran**", Journal of Middle East Applied Science and Technology (JMEAST), Issue 21, PP. 712-715.
- Prabhakaran, S. Nair, V., A and Ramachandran, S. (2014), "**Community Participation in Rural Tourism: Towards a Conceptual Framework**", Procedia-Social and Behavioral Sciences, Volume 144, PP. 290-295
- Qiana, L. Qi., Manb, Y., Lin, W. X. (2015), "**Poverty reduction within the framework of SDGs and Post-2015 Development Agenda**", Advances in Climate Change Research, 6 (2015), PP. 67-73.
- Sanfo, S., Gérard, F. (2012), "**Public policies for rural poverty alleviation: The case of agricultural households in the Plateau Central area of Burkina Faso**", Agricultural Systems, 110, PP. 1–9.
- Santos, P, and Barrett, C, B. (2010), "**Identity, Interest and Information Search in a Dynamic Rural Economy**", World Development, Vol. 38, No 12, PP. 1788–1796.
- Seemi, W. (2009), "**Does rural micro credit improve well-being of borrowers in the Punjab (Pakistan)?**", Economic and Social Review, Volume 47, No 1, 31-47.
- Sylvie, D. (2010), "**Rural households' decisions towards income diversification: Evidence from a township in northern China**", China Economic, Review 21, PP. 32–44.
- Thapa, G., Gaiha, R., Kaur, S., Kaicker, N., & Vashishtha, P. (2013), "**Agriculture-pathways to prosperity in Asia and the Pacific**", Discussion papers Series 17, Rome, the Asia and the Pacific Division, IFAD.
- Wei, D., Chao, H., Yali, W. (2016), "**Role of income diversification in reducing forest reliance: Evidence from 1838 rural households in China**", Journal of Forest Economics, 22, PP. 68–79.
- World Bank. (2015), "**Global Development Finance.Analysis and Summary Tables**", Washington, D.C.
- Zhang, K., Dearing, J.A., Dawson, T. P., Dong, X., Yang, X. and Zhang, W. (2015), "**Poverty alleviation strategies in eastern China lead to critical ecological dynamics**", Science of The Total Environment, Volumes, 506–507, PP. 164–181.